ریشاڵی تیۆریی رۆمانی کوردی

توێژینەوە

سەلاح جەلال عەبدوڵا

لەسەر ئەرکی دەزگای خێرخوازی شەهیدی نەمر(عەتا محمد حاجی محمود) لەئەنجامی چالاکی و دڵسۆزیان بۆ زمان و ئەدەبی کوردی ئەم کتێبەیان بە چاپ گەیاند.

پێشکەشە بە

هەردو کەسایەتی پایە بەرز و جوانی رۆشنبیری و نەتەوەی کورد، پرۆفیسۆر(عیزەدین مستەفا رەسوڵ)

مامۆستا(رەئوف حەسەن) بەهۆی جوانیەکانیانەوە جیاواز و ناکۆك بون. بەم شیعرەی مەحوی بەزمانی رۆح تابلۆیەکیان لەجوانی بۆ دەکێشم:

لەکێ پرسم دڵی بۆ پڕ لەخوێنی حەسرەتە یاقوت

عەزا پۆشی چیە و کێیە جلی پیرۆزە بۆ شینە؟

کە دادی یەئسی خۆمم بردە لای ئەو عارفە توند بو

وتی ئاخر سبەینێ جەژنە خوێنی تۆ لەپێ دەگرم.

ناوی کتێب: ریشاڵی تیۆریی رۆمانی کوردی

بابەت : توێژینەوە

نوسین : سەلاح جەلال عەبدولا

دیزاین: هونەری: سەرکەوت پینجوێنی

دیزاین بەرگ : محمد علی قەرەداغی

ساڵی چاپ : ٢٠٢٣سلێمانی

چاپخانەی جارانی سلێمانی

نرخ : ٢٠٠٠ دینارە

چاپ : چاپی یەکەم

لەبەڕێوەبەرێتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی(١٤٢٢)ی ٣/٨ ی ساڵی ٢٠٢٣ی پێدراوە

١

پرسیاری کەلتور

تیۆری رۆمان جێگەی توێژینەوەی هەمو کات و زەمەنێکە، ژانرێکی ئەدەبی کراوەیە و گوتار و زمان و هەڵس و کەوت و شێواز و روانین و رەگەزەکانی تری ئەدەبی و هونەری دەگرێتەوە و کۆڵەکەی سەرەکی و بنەڕەتی رۆمانوس کەسایەتی و گوتاری گێڕانەوەیە، لەدۆزینەوەی ئەو هێزەی واقیع دەجوڵێنێت و دینامیکیەتی ژیان و هەڵچونەکانی دەگرێتەوە، کەسایەتی لەسەرەتا و کۆتایدا کۆمەڵێك پەیوەندی دادەمەزرێنێت. لەڕێگای گێڕانەوەی تر و لەفەزا و زمان و زەمان و شوێن و روداو و وەسف.

بۆ ریشاڵی تیۆریی ئەم ژانرەیش زەمەنێکی زۆری ویستووە، سەرەتا هێگەڵ بەڕوانینێکی فەلسەفی رەها تیۆریی بۆ رۆمان داڕشت.

جۆرج لۆکاتش بەپشت بەستن بەمادیەتی جەدەلی مارکس لەتێگەیشتنی کۆمەڵگەی سەرمایەداری و شیکردنەوەی ناکۆکیەکان لەسەر بونیەی دینامیکی دال بۆ سێ نمونە لەئەدەبی چیرۆکدا

مەلحەمە و تراژیدیا و رۆمان. لەسەر بنەماکانی هێگەڵ و چۆنیەتی گەشە کردنی ئەم دەستە واژە چیرۆکییە لەسەردەمی مەلحەمیدا تیۆری خۆی داڕشتەوە.

لای لۆسیان گۆلدمان رۆمان چیرۆکێکە بەدوای بەهای بنەڕەتیدا دەگەڕێت لەرێی کەسی روخاوەوە لەعالەمێکی روخاودا.

میخائیل باختین رۆمان بەئەدەبی گەلی دادەنێت رەگەزێکی خوارەوەییە تەعبیرە لەهەمو ئەو ناوەندە گەلیە و چینی پرۆلیتاریا بەناوی چینەکانی جیهانەوە.

مارتن رۆبێر لەڕوی دەرونی و بون و ئەنتۆلۆژیاوە ریشاڵی تیۆری رۆمان شیدەکاتەوە.

بۆ ریشاڵی تیۆریی رۆمانی کوردی لەتۆڕی پرسیاری کەلتورەوە دەکەوینە نێو یۆتۆپیای جیهانەوە(. .).پرسیار لەسەر واقیع و فەزای کەلتور، چۆن شوناسی نادیاری ڕۆمان لەکەلتوردا بدۆزینەوە؟ چی لەزانست و فەلسەفە و مەعریفە جۆراو جۆرەکان تێدایە؟ چۆن ئەم ژانرە بەرجەستە دەکات؟ هەتا چەندە لەسەر ئاستی مەعریفە لەرابردو ئێستادا بناغە و پێکهاتەکانی ڕۆمانی دامەزراندووە؟ یان ڕۆمان وەك هەوڵێکی جیهانبینی بەرەو فەزای ئەو کەلتورە هاتووە؟! یان لەڕابردودا دەتوانێت زنجیرەیەکمان بداتێ بۆ ئێستا؟ هەتا ئێستا لەسەر ئەو ڕابردووە نازناوی ڕۆمانی کوردی بەرجەستە بکات؟! لەم

خاڵەشدا پرسیار لەسەر ئیشکردن و پەیوەندیەکانیەتی لەناو چەمکە مەعریفیەکانی کەلتوردا.

چۆن ئاست و قۆناغ و چەمك و بونیادو پانتاییەکانی شیبکەینەوە؟

هەتا شوناسی ڕۆمانی پێ بەرجەستە بکەین؟

ڕۆمان بەشداری و ناوەندێتی مەعریفە جۆراو جۆرەکانی کۆن و نوێ دەکات. وەك باختین پێناسەی دەکات:

(مادەی گوتارەکەی لەزانستی کۆمەڵناسی و مێژو، زانستی دەرون زانی و ئەفسانەکان وەردەگرێت هەتا بەفیزیای نوێ بگات، ڕۆمان زیاتر ژانرێکی ئەدەبی گەنجە لەنێوان ژانرەکانی تری ئەدەبدا، هەمو ئەوانەی وەریدەگرێت نوێیە و بەو نوێیانەیش دەگات دروست نەبون و پێشبینیش بەنوێ بونەوەیەکەوە دەکات نەبینراوە و بەر لەوەی ئێستا بدۆزێنێت بانگەشەی دواندنی ئایندەیەك دەکات تێیدا دەگۆڕدرێت).(١)ل٨١.

بۆ گەڕان بۆ ڕەگ و ڕیشاڵی ئەم ژانرە لەکەلتوردا پێویستی بەدەیان باس و لێکۆڵینەوە و مشتومڕی کۆمەڵی هەیە.

چەند سەدە لەدایەلۆژی فرە زمانی ئەم ژانرە ئەدەبیەدا بێبەش بوین، دەبێت زەمەنێکمان بۆ دەستپێکردنی ڕۆمان هەبێت، ئەویش بەرەو پرسیارەکانمان دەبات.

ئەم قەیرانە ئێستایە یا ڕابردو؟ کەلتورە یان ناسنامە؟ تیۆرە یان ڕاڤە و لێکۆڵینەوە؟ ئامادەبونی زەمەنی خوێندنەوەیە یان نوسین؟

ڕۆمانی کوردی لەچەند بەشێکدا گەشەی کردووە، هەر بەشەی کارتێکەری کەلتوری نەتەوەیەکی جیاوازە و ڕیشەیەکی تیۆریمان نیە بۆی، پێویستە ڕۆمان و پێکهاتەکانی شی بکرێتەوە لەڕوی زانستەکان و فەلسەفە و هونەر و ژانرەکانی تری ئەدەب؟

لای(باختین)ڕۆمان ژانرێکە تاکە لەوێناکردنی لەنێوان ژانرەکانی تردا، بەردەوام لەدروست بوندایە، لەپاش پەرەسەندنیەوە لەهەمو زەمەنە نوێکاندا، ڕەخنە لەژانرەکانی تری ئەدەب دەگرێت. زەمەنی ڕۆمان زەمەنی دایەلۆژی مەعریفە جۆراو جۆرەکانە. لەتوانایدایە بەجۆرەکانی مەعریفە و زانستی دەرون ناسی و کۆمەڵناسی و پێکهاتەی فەلسەفە و لەگەڵ ئەوەشدا بەئەفسانە و چیرۆك و ئاینەکان بگات.

زۆر لەو خوێندنەوانەی بۆ ڕۆمانی کوردی کراوە جێگەی سەرسوڕمانن، ناتوانن ئیش بەمێتۆد بکەن و سەرخستن و داهێنانێکیان تێدا نیە، زۆربەیان ئاڵۆزو ناکۆك و وەرگیراون و بەتێکەڵیەك مانای تێگەیشتنیان تیادا نیە.

کاتێك کەلتور شیدەکەینەوە لەگەڵ ئاست و پێکهاتەکانی ڕۆمان، لەتوانایدا نەبووە ئەم ژانرەش وەکو ژانرە ئەدەبیەکانی تر

بەرجەستە بکات، بەو نازناوەی ئێستا شوناسی ژانرەکانی تری ئەدەبن، پێویستە بپرسین ئایا ئێستا توانا و ئامادەکاریەکانی هەیە ئەم ژانرە ئەدەبییە ڕەگ و ڕیشاڵی خۆی لەو کەلتورەدا بەرجەستە بکات؟

لای بیریاران دو شێوە کەلتور بونی هەیە، کلتوری پیشەسازی ژیان لەرێگای سیستەمەکانی مانا و سەرچاوەکانی دەلالەت و سیستەمەکانی سیمۆلۆژی ناهۆشمەندی خەیاڵی کۆی نەتەوە دروستی دەکات و ئەوی تریش ئەهلی ڕۆشنبیری بەرهەمی دەهێنن. بەراورد بەم دو کەلتورەیش زۆر ئاڵۆزە، کەلتوری پیشەسازی لەبەر ڕۆشنایی کەلتوری ڕۆشنبیریدا دەبێتە کەلتورێکی مەزن. ئەو کاریگەریەیش بەلاوازی دیارە بەفەزای هەردو کەلتورەکەوە.

ئایا دەتوانین لەگەڕانەوەیەك بۆ ڕابردو خوێندنەوەی ئەو پێکهاتە گشتگیریەی ڕۆمان بکەین؟ لەسەر چەمکە تەقلیدیەکانی سەردەمی دەرەبەگایەتی ئەوروپی لەئێستادا ڕۆمان دابمەزرێنین؟ یاخود لەئێستادا بەجیهان بینین لەناو چەمکە مەعریفیە نوێکاندا نەشونوما بکات؟! یاخود دەبێت لەئێستایەکدا گڕوگاڵ لەسەر دایەلۆژی ژانری ڕۆمان بکەین؟ بیریارانی ئەوروپی بەیەکێك لەهۆکارە گرنگەکانی پێشکەوتنی هەمو ئەوروپای دادەنین،(کۆلن وڵسن)ڕۆڵی گرنگی ڕۆمان لەگۆڕانی کۆمەڵگەی ئەوروپی بەزیاتر لەهەوڵی(مارکس و

فرۆید و نیتشە)دادەنێت. لەم ساتەوەختەدا چۆن بگەڕێینەوە بۆ چەمکەکانی ڕابردو؟

مێژوی ڕۆمانی ئەوروپی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی(١٨)گەڕانەوەیش بۆ کەلتوری کوردی لەڕوی زانستەکان و فەلسەفەوە هیچی نیە و نەگەیشتۆتە زەمەنی سەرەتایش. بەم پێیەش دورە لەفەلسەفەی ئیستاتیکی، ڕۆمانیش سەرەتا بەخودی مرۆڤێکی سەربەست دێت لەدوایەوە زەمەنی گشتی داخراوەکان هاتووە، بۆ ئەوەی ببێتە زەمەنی تایبەتمەندێتی کراوە.

ئەو پەیوەندیانەی ئێستایش بەڕابردووەوە، ئەو شتانەی دەیەوێت و پێویستی پێیەتی لەڕابردو وەریدەگرێت و دەیخوازێت.

پێویستە بپرسین ڕۆمانی کوردی کەی گەشەی کردووە؟ لەکوێوە سەری هەڵداوە؟چیمان دەوێت و چیمان هەیە لەڕابردو هەتا بۆ ئێستا بیخوازین؟ ئایا توانای هەیە لەناو چەمکەکانی ئێستادا خۆی دابمەزرێنێت؟ یاخود بەگەڕانەوە بۆ کەلتور؟ ئایا توانیویەتی پەیوەندیەکانی لەسەر ئاستی ڕابردو جیاببێتەوە؟ یا خود نوقمی ڕابردووە؟ یا خاوەنی ناسنامەیەکە لەئێستادا؟ ئەی چی پەیوەندیەکی لەگەڵ ڕابردو هەیە؟ ڕۆمان خۆی تیۆرێکی ئەوروپیە.

لەو پەیوەندی و گەڕانەوەیەدا دەچینەوە بۆ بنەڕەتی تیۆریی ڕۆمان؟ یان فەلسەفە و زانستەکان؟ یا جێماوە میللیەکان؟ هتد.. ڕۆمانی

کوردی توانیویەتی لەرۆمانی ئەورووپی دابڕێت یان بەشێکە لێی؟ ئەو ڕۆڵە تیۆریی و ڕاڤەییە چیە گەشەی پێکردووە؟ کامەیە ئاست و قۆناغ و بونیاد و چەمکە تەقلیدیەکانی؟ چۆن خۆی دادەمەزرێنێت؟ ئەو جیاوازیانەی ڕۆمانی کوردی بەڕۆمانی ئەورووپیەوە هەیەتی، لەبابەت و ئەزمون و هۆکارەکانی تەکنیکدایە، بگەڕێینەوە بۆ خاڵی دامەزراندن و ناسنامە و پڕکردنەوەی ژورە بەتاڵەکانی کەلتور ئەوە بەباری ڕۆشنبیری کوردی ناکرێت، ڕۆمان دەتوانێت لەناو چەمکەکانی ئێستادا کاربکات و ریشاڵی تیۆریی خۆی دابمەزرێنێت، بەخوێندنەوەی تێکستەکان پەیوەندی بەکەلتورەوە دەردەکەون. گۆڕینی ئەو واقیعە باوە پێویستی بەکەسی بیرمەندو پێگەی گۆڕان هەیە لەتوانایدا هەبێت، بەڕوی جیهانی فیکردا بکرێتەوە، ئەرکی بیرمەند گۆڕینی نمونەیی فیکر و پراکتیکی نوێیە،(عەلی حەرب)ئاماژەی پێدەکات: بیرمەند بەدیاری کراوی کەسێکی جیهانیە، شوناسی نیەو داڕشتنەوەی شێوەکانی پەیوەندی بەحەقیقەتەوە دەکاتەوە.

ئێمە پاشماوەی باپیرانین، نەوە بەنەوە بەبێشوناسی بەجێیانهێشتوین. دیکارتیان نەبووە بڵێ:(من بیردەکەمەوە کەواتە من هەم).لۆکاتشی لەدوا بەجێ نەماوە، لەم هزرەوە بیری پاڵەوانی گرفت ئامێز وەربگرێت، فەردی نامۆ شێوەی ڕۆمان دیاری بکات.

یۆتۆپیای کۆماری ئەفلاتونی نەبووە و بەشداری گۆڕانە فیکری و فەلسەفی و ئابوری و کۆمەڵایەتیەکانی جیهانی نەکردووە.

ئەوان لەجوگرافیایەکی داخراو و گەلێکی دابڕاو لەجیهان بەبێ شوناسی هاتن و ئێمەشیان بێشوناس کرد لەم چەرخی ڕوناکبیریەدا.

جیاوازی ئێمە و باپیران بێسنورە لەپەیوەندیە جیهانیەکاندا بەئاستێکی باڵا گەیشتوین. شۆڕشی مایکۆ ئەلیکترۆنی سەر لەنوێ داڕشتنەوەیەکی نوێی لەرەوتی رۆشنبیریدا کرد و جیهانی کرد بەگوندێکی گەردونی و لەمیمۆریەکدا کۆی کردەوە.

گرفتی ئێمە لەسەر ئاستی ئێستا، ڕابردو، ئایندەدا دەردەکەوێت، چۆن ئەوکێشەیە چارەسەر دەکرێت؟ زەمەن سفر بکەین، بگەڕێینەوە بۆ ئەفلاتون و پرۆژەکانی ئێستا بخەینەوە بەردەمی باپیران، هەتا نەوە بەنەوە هاوبەشی گۆڕانەکانی جیهان بکەن؟ یان ئێستا لەسەر شەترەنجێکی یۆتۆپی هەمویان دروست بکەینەوە؟ یان ئێستا بەگرنگ و بەر پرسیارێتی وەربگرین، سود لەکەلتوری جیهان وەربگرین وبەرهەمهێنان لەسەر ئاستە جیاجیاکاندا بکەین، هێڵی ئاسۆیی بۆ ئایندە و ڕێچکەیەك بۆ پانتاییە بەتاڵەکانمان بکێشین؟!

٢

پرسیاری بەرهەم هێنان

لەم پرسیارەوە ڕوبەڕوی قەیرانی ڕۆشنبیری کوردی دەبینەوە، چەندە توانای بەرهەمهێنان و خستنە سەری هەیە؟ کەسەکانی داهێنان چۆن بەبیرەکەیان لەبوارە جیاجیاکانی مەعریفە و پرۆژە فیکریەکاندا کار دەکەن؟

ئەم بوارەیش پێویستی بەجیاکاردنەوەی ئاستەکانی ڕۆشنبیری هەیە،(عەلی حەرب)ئەو پۆلین کاریە دەکات:

ڕۆشنبیر ئەو کەسەیە دەنگی بەرز دەکاتەوە، یان قەڵەمەکەی بۆ پارێزگاری لەسەربەستی بەکاردەهێنێت، بیرمەند بۆ سەربەستی بیرکردنەوە داوا ناکات بەقەد ئەوەی هزرەکەی بەسەربەستی پیادە دەکات، بەئیشکردنی لەسەر خودی خۆی.

ڕۆشنبیر سەرچاوەی روانینی گەردونیە، پرسیارەکانی لەسەر بون و ئاین وجیهان دروست دەبن، چۆن کۆمەڵگا بەڕێوە دەبرێت؟ کار و سەرمایە و ئامانجی تاك و کۆمەڵ و گۆڕانە زانستیەکان و وێنا کردنمان بۆ جیهان و سەرچاوەکانی عەقڵ و مێژو، ژینگە و جوگرافیا و سروشت و کۆمەڵایەتی، دەبێت تاکەکان توانای

تێگەیشتن و هەست کردنیان هەبێت بەسەر هەمو هۆشیاریە زانستیەکاندا، پرسیار بکەن بەرەو کوێوە بڕۆین و ئایندەمان چیە؟ کامەیە بەهای خێر و شەڕ؟ بۆچی کار دەکەین و چی لەزانست و مەعریفە و هۆشیاریەوە فێربوین؟ بەم شێوەیە روانینی گەردونی دروست دەبێت.

کاتێك باس لەکەلتور و پانتاییەکانی دەکەین، کارکردنە لەکایە مەعریفیە جۆراو جۆرەکان و چەمك و بونیادەکاندا. بەمێتۆد خوێندنەوەیان بۆ دەکرێت و نەبنە کارکردنی ئامێری بەسەرمانەوە،(عەلی حەرب)ئاماژەی پێدەکات:

(ئەوەی لەسەر عیلمانیەت دەوترێت، هەمان شتە، لەسەر دیموکراتی و عەقڵانیەت و نوێخوازی دەوترێت، ئەم هزرانە ئامێرنین بیانگوێزینەوە و بەکاریان بهێنین، ئەوانە ئەزمونێکن گرنگیان لەناواخنی تاکڕەوی و داهێنانەوە بەرجەستە بووە).(٢)لا٢٧ .

(عەلی حەرب)نمونەی(فۆکو)دەهێنێتەوە، خوێندنەوەی بەرداری بۆ(دیکارت و ئەفلاتون)کردووە، لەو دو بیریارەدا مەعریفە و هزری نوێ کردۆتەوە.

بەم جۆرەش باس لەئیشکردن دەکات لەنوێخوازیدا:

(بۆ ئەوەی دەرچونێك دەربچین زیاتر دەوڵەمەند و خاوەن مەعریفە و هێـــز و ئامـــادەبون بێـــت لەپەیوەندیـــەکانمان بـــەجیهان و شتەکانەوە).(٣)٣٧

هـەمو فیکـر و میتـۆدێکی جیهـانی پێویسـتە دوبـارە کردنـەوەی بەرهـەمهێنان و تەشـکیل کردنـەوەی بێـت و کـارکردن بێـت لەگـەڵ چەمك و بونیادەکاندا، پرۆژەکانی فیکر و بەرهەمهێنان پڕبکرێنەوە. داهێنـان کارکردنـە لەپانتاییـە بـەتاڵ و لاوازەکانمانـدا، دوبـارە کردنەوەی واقیع و بەرهەمهێنان و هەڵوەشاندنەوەی شتە باوەکان و دامەزراندنی چەمکی نوێیە...هتد.

ئاست و زەمەنی ڕۆمانی کوردی و جیهان، جیاوازی هەیـە، لەگەشـە و پێکهاتـە و کـەلتوردا. قسـەکردن لەسـەر قـەیرانی ڕۆمـانی کـوردی دەبێت لەو خاڵانەوە دەستپێبکات لەئێستادا بونی هەیـە، لەواقیعی ڕۆمانی کوردیدا.

ڕۆمـان هـەڵگری دەیـەها خوێندنـەوەی جۆراو جـۆرە، دەسـتکەوتەی هونەرەکانـە بەگشـتی و گـەورەترین هەسـتدارێتی لەبـەها و کـۆی توخمـە هونەریـە جیاوازەکانـدا هەیـە، وێنـە و مۆزیکـا و کارتێکـەرە دەنگیـەکان و مێـژو ئـەو پێشـبینیانەی بـەڕوداوەکانی دوا ڕۆژەوە پەیوەستن.

چۆن هاوبەشی گۆڕانەکانی جیهان بکەین؟ ! چۆن لەپەیوەندیە نێو نەتەوەییە ڕۆشنبیریەکاندا بەشداربین و پانتایی و کایە مەعریفیەکانمان پڕ بکەینەوە؟! چۆن بەرەو دایەلۆژی فیکری بچین؟! ئەم پرۆژە فیکریە پێویستی بەگۆڕان هەیە، لەسەرجەم پێگە ڕۆشنبیریەکاندا، لەو مەنگیەی ڕزگاری بکات، گۆڕانکاری گەورە لەبواری ڕۆشنبیری جیهانیدا کراوە، لەدوای دامەزراندنی حەفەریاتەکانی مەعریفە لەڕێی گوتار و دام و دەزگا گوتاریەکانەوە عەقڵ پەیوەندی خۆی بەمەعقولەوە خەففە کرد، وەك ئەوەی دیکارت لەگوتارەکەیدا دەربارەی کەسی بیرکەرەوە پشتی بەعەقڵی روت بەست.

بەراورد کردنی کەلتوریش بەکەلتوری جیهانیەوە کارێکی ترسناکە و کەلتوری ئەوان پابەندی ژیاری کۆمەڵگەی ئەورووپیە بەگۆڕانی فیکری و فەلسەفی و زانستی و ئەدەبی و کۆمەڵایەتی و ئابوریەوە.

سنور بۆ ڕۆشنبیری نیە، هەمیشە تایبەتمەندێتی و جیاوازی لەبەر چاو گیراوە، کەلتوری خۆمان بەکەلتوری ئەورووپا پێوانە نەکەین،(محمد عابد جابری)ئاماژەی پێدەکات لەسەر عەقلی عەرەبی.

(عەلی حەرب)ئاماژە بە(دیکارت)دەکات فەلسەفەی ئەورووپایی نوێکردبێتەوە، ئەمەی لەپێناوی فەرەنسیەکاندا نەکردووە،

پانتاییەکی نوێی بۆ بیرکردنەوە کردۆتەوە ئەویش پانتایی(خودێتی)یان(من)، ئەو تەنیا خۆی بەبیریارێك دەزانێت کارەکەی تایبەتمەندە بەهەمو کەسێکی بیرکەرەوەوە:

(من بیردەکەمەوە: کەواتە من هەم)هەمومانی سەر قاڵ کردووە ڕۆژهەلاتی و ڕۆژئاوایی، عەرەبی و ئەورپی).(٤)لا ٢٨٤ .٢٨٣

دەبێت جیاوازی و تایبەتمەندێتی لەبەرچاو بگرین، لەسەر ئاستی پرسیار و بەرهەمهێنانـدا. پرسیارەکانی(ڕۆب گرێ)جیاوازە لەپرسیاری کەسێك لەسەر ڕۆمانی کوردی..

بێ شوناسیمان تەنها لەسەر ئاستی ڕۆمان و پێکهاتەکانیدا نیە، زۆربەی پانتاییەکانمان بەتاڵن، چۆن داڕشتنەوەی نوێ بەحەقیقەتەوە بکەینەوە؟

چۆن پەیوەندیەکان و زنجیرەی ڕابردو بەئێستاوە بدۆزینەوە؟ کەلتور پێویستی بەڕاڤە و خوێندنەوە و داڕشتنەوە هەیە، لەپەیوەندی ئەندامێتی یان، لەئاست و پلە و قۆناغەکانیان، لەبەر ڕۆشنایی ئەوەی لەجیهاندا هەیە داڕشتنەوەی خۆمان بکەین، وەك(عەلی حەرب)ئاماژەی پێدەکات بەوێنەی ئەنتۆلۆژی نەوەك بەوێنەی ئایدۆلۆژی، هیچ سنورێکیش بۆ فیکر نیە.

(من وای دانانێم دیکارت و کانت یان هاید گەر و فۆکۆ، هەروەها ئەرستۆ ئەوەندەی تایبەتمەندن بەڕوناکبیری ڕۆژئاواییەوە ئەوەندە تایبەتمەند نین بەمنەوە).(٥)لا ١٦

پرسیارەکانمان بۆ شوناسی ڕۆمان، بۆ داڕشتنەوەی پەیوەندیەکانمان و پەیوەندیەکانی ئەم ژانرە بەرجەستە دەبێت، بەدیدو جیهانبینیەکی نوێوە بۆ شوناسی ئەم ژانرە سەر سوڕهێنەرە بچین، خوێندنەوە و بەرجەستەکردنی لەئاستە جیاجیاکاندا.

ڕۆمان لەساتەوەختی ئێستایدا ئەو قۆناغانەی بڕیوە، بمانەوێت لەسەر بنەما شەفەوی و گەلیەکان لەناو کەلتوردا شوناسی بدەینێ، ئەو هەوڵی گەیشتن دەدات بەفیزیای نوێ، لەپەیوەندی کار کردندایە لەبوارە مەعریفیە جیاوازەکاندا، لەسەر ئاستی زانستەکان و فەلسەفە.

٣

پرسیاری شوناس

شوناس زۆر بوار و پانتایی دەگرێتەوە. شتێك لەشتێکی تر جیا دەکاتەوە، هەریەکەیان کۆمەڵێك توخمیان هەیە. شوناس تیشکی دینامیکی سیستەمێکە لەبەها و وێنا کراوەکان، تایبەتمەندی تەواو دەدات بەکۆمەڵگا و بینای دەکاتەوە، شوناسی تاکە کەسیش کارکردن و ئەزمون و بیر و باوەر و رۆشنبیری و زمان و ئاین و پێکهاتەکانی ترە. لای زۆر لەزانایان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی و تاکە کەسیە و بوعدێکی کۆمەڵایەتی هەیە لەدیاریکردنی شوناسی تاکدا، پێویستی بەدایەلۆگ و مشتومڕی کۆمەڵی هەیە.

شوناس جیاکردنەوەی کۆمەڵێکی دیاریکراوە لەوانی تر، یاخود ژانرێك لەژانرەکانی تر، لەشێوازەکانیدا جیاوازی هەیە، شوناسی رۆمان گەورەترە لەناکۆکی نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوا، بەکرداری ناوەوە و دەرەوە بارمتەکراوە، لەڕوی دەرونیەوە کۆمەڵایەتیە و زیاترین رەگەزە بەسەر بوندا کراوەیە و بەکەسی تاك دیاری ناکرێت،

کەسی تاك لەناو پەیوەندی کۆمەڵدا، دەسەڵات و شوێنکەوتەی کەسی هاوچەرخ و دورخراوە و کۆچەری و نیشتەجێیە و ونە و ئامادەگیشی هەیە، ئەوەیشی شوناسی رۆمان دیاری دەکات فرەییە و ناوەندێتی دەکات بۆ پەیوەندی جیاوازتر.

ئەگەر شوناسی رۆمان من یان خود بێت بونگەراییەکەی لەدەست دەدات، رۆڵ و هۆشمەندی لەپەیوەندی بەبونەوە.

ڕۆمانیش پابەندی تیۆر و خوێندنەوەیە، بەبێ تیۆر باس لەشوناسی ناکرێت، ڕیشەی تیۆرەکەی ئەورووپیە.

زۆر لەبیرمەندانی عەرەب بونی شوناسی خۆیان لەزمانی عەرەبی و ئاینی ئیسلامەوە بەر جەستە دەکەن(د. هاشم الملاح)شوناسی ڕۆشنبیری عەرەبی لەدەرکەوتنی ئاینی ئیسلامەوە دیاری دەکات، توانی عەرەب یەك بخات لەبواری ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ڕامیاری لەچوار چێوەی یەك نەتەوە و یەك دەوڵەتدا. ئیسلام لەسەرەتای دەرکەوتنیەوە پەیامێك بووە بۆ عەرەب، بۆ خەڵکەکەی. بیر و بڕوای جیاوازیشیان هەیە.

لێرەیشدا زۆر پرسیار و گومان دروست دەبێت، باسکردنی شوناسی رۆشنبیری و نەتەوەیی و تاکی مرۆڤی کورد زۆر ئاڵۆزە، توخمەکانی رۆشنبیری لاوازبووە و بەدرێژایی مێژو هیچ شۆڕش و

ئاین و دەسەڵاتێك نەبووە کورد یەکبخات، هەمیشە لەپارچە پارچە بوندا بووە.

شوناسی رۆشنبیریش بۆ کۆمەڵێك شوناس جیادەبێتەوە، شوناسی جێگە و رەگەزنامە و رەگەزپەرستی و مێژو، رەگەزنامە و زمان و ئاین و ئیستاتیکا و خواردن و رەگەز دەگرێتەوە. جێگەی نیشتەجێ بون و ژینگە و کەسایەتی چوار دەور کاریگەریان لەسەری هەیە.

(د. هاشم)پێناسەکردنی بۆ شوناس لەپەیوەندی ئەندامێتی و رۆشنبیری و نەتەوەدا دەردەخات، رۆشنبیری بەتوخمە جۆر بەجۆرەکانیەوە، یارمەتی دەری پێکهاتنی نەتەوەیە و تایبەتمەندێتی جیاوازی دەداتێ، ئەویش لەشوناس و کەسێتی نەتەوەیدا نواندنی دەکات:

(هیچ نەتەوەیەك بەبێ رۆشنبیریەکی تایبەتی نابێت و هیچ رۆشنبیریەکیش بەبێ نەتەوە بونی نابێت).(٦)ل ٤٤

رۆشنبیری و نەتەوە تەواوکەری یەکترین، شوناسیش کۆمەڵ جیادەکاتەوە بەسیفەتەکانی خۆیەوە لەوانی تر، دەبێتە بابەت بۆ ناکۆکی. شوناسی رۆشنبیری سیستەمێکە لەبەها و وێنا کراو و کۆمەڵگە بەتایبەتمەندی مێژویی و شارستانی خۆیەوە جیادەکاتەوە، کۆمەڵێك نیشانە و تایبەتمەندێتی لەرەگەزە جیاوازەکانەوە هەیە خود لەوانی تر سەربەخۆ تر دەکات، بەونبونی

ئەم نیشانانە خود ون دەبێت. چۆنێتی ناساندنی شوناس ئەوەیە لەپەیوەندی خود و کۆمەڵگا و ئەوانی تردا دەردەکەوێت.

چۆن شوناس دیاری بکەین؟ بگەڕێینەوە بۆ زەرادەشت شوێنەواری ساسانی ئەو پێشکەوتنەی هەیبو لەزەمەنی خۆیدا کوژایەوە، مێژویش ئاڵۆزە لەوەی ساسانی کورد بوبن.

ئەوەی مێژونوسان باسی دەکەن تایبەت محەممەد مەردۆخی لەسەردەمی کەیخوسرەوی گەورەوە تا هاتنی شا ئیسماعیلی سەفەوی کوردەکان بەشێك بون لەدەوڵەتی ئێران و هەر فەرمانڕەوایەك لەئێراندا بوبێت کورد یان فارس ئەمان لەژێر دەسەڵاتیدا بون، بەهیچ جۆرێك ملکەچی فەرمانی تورك نەبون.

کۆرشی گەورە بەهۆی ئەم دو برا دایکی و باوکیەوە توانی پەرە بەسنوری خۆی بدات و پشت بەرنەدان و هاوکاری ئەم دو نەتەوەیە توانی لەدەریای خەزەرەوە تا کەنداوی عەرەب بگرێت.

ئەم تێکەلاویەیش کەوتۆتە ناو مێژو، هەریەکە لەکورد و فارس ئەو دەوڵەتانە بەهی خۆیان دەزانن. دەبێت مێژونوسان ئەو ریشاڵانە ساغ بکەنەوە. خاڵی گرنگیش ئەوەیە کورد نەیتوانیوە لەو زەمەنانەدا خۆی دروست بکات.

دوای ئەوەیش هەتا پێخستنەوەی کورد لەسەردەمە نوێکانی داگیرکەریدا نەهاتە ناو بواری پێشکەوتن و نەتەوەیش بەشداری

هیچ شۆڕشێکی باڵای جیهانی نەکردووە و یەکگرتو نەبووە و بەشیرازە پچڕاوی لەڕوی نەتەوایەتی و چینایەتیەوە ماوەتەوە.

ئەگەر هاوکێشەیەکیش بۆ وەرگیراو و زانستەکان بکەین، دەبینین، مامەڵەمان لەگەڵ مێژو تەنیا پیرۆزکردن بووە و لەگەڵ پێشکەوتنەکانیشدا لاسایی کردنەوە و لەهێنانی بیری ئایدۆلۆژی و فەلسەفیشدا عەقڵی مێژویمان نەبوە و لەوەرگرتنی زانست و تیۆر و مێتۆدەکانیشدا هۆشی زانستیمان نەبووە. گەڕانی ئێمە بۆ شوناس دەمانخاتە ناو تۆڕی دەیەها پرسیارەوە.

چەمکی شوناس لەم دو چەرخەی دوایدا دەرکەوتووە، زاناکانی کۆمەڵایەتی و ئەنسرپۆلۆژیا ڕۆڵی کاریگەریان بۆ گێڕاوە، بیریاران سێ جۆر شوناس دیاری دەکەن:(فەردی و کۆمەڵایەتی و نیشتمانی).

(د . هاشم)شوناس لەسەر ئاستی ڕابردو و ئێستا بەوە پێناسە دەکات، لەڕابردودا چەمکێکی میسالی جێگری هەبووە، لەچەرخی نوێدا سروشتێکی مێژویی و کۆمەڵایەتی ڕێژەیی هەیە، گواستنەوە و گۆڕانی هەیە، لەگەڵ بزوتنەوەی مێژو گۆڕانکاریە ڕیشەیەکانیدا، ئەو بەرفراوانبونەی دەوڵەتانی ڕۆژئاوا دژی وڵاتانی ئاسیا و ئەفریقا و ئەمریکای لاتینی کردویانە، بەشاردنەوەی سیماکانی دەزانێت:

(هەوڵدانی ئەم دەوڵەتانە بۆ سڕینەوەی سیماکانی ڕۆشنبیری و شارستانی ڕۆڵەکانی ئەم دەوڵەتە ژێر دەستانە، وای کرد هەستی نەتەوەییان تیادا زیندو کردۆتەوە و پاڵیان پێوە دەنێت زیاتر پێ لەسەر ڕۆشنبیری و شوناسی شارستانیانەی ناوازە دابگرن).(٧)ل٤٣

کورد بەدرێژایی مێژو لەململانێی مانەوەدا بووە، ئێستایش کەوتۆتە ناو پێشبڕکێی پێشکەوتنەکان و پەیوەندی هاوبەش و ئامادەکاری لەڕێی تۆڕی کۆمەڵایەتیەوە، ڕۆشنبیری تەکنیکی پانتایەکانی داهێنان و مەعریفەیان گرتۆتەوە و خاوەنی عەقڵ و بیری ژمارەیی نین. چۆن بەژمارەیی بیربکەینەوە و بنوسین؟ چۆن پێدراو و زانین و داهێنانەکانمان بەژمارەیی بکەین؟

د. هاشم ئەم ترسناکیە بەتاقی کردنەوەیەکی چارەنوس ساز دادەنێت:

(لەم بوارەدا ئەمە تاقی کردنەوەیەکی چارەنوس سازە، پەیوەندی بەتاقی بونەوەی ڕۆشنبیری و شارستانیەوە هەیە، ئەویش ئەوەیە هەبێت یان نەبێت).(٨)ل٤٣

ئەم ترسناکیەش لەم سەردەمە جەنجاڵەدا بەهۆی تەکنەلۆژیا و شۆڕشی زانیاریەکانەوە وڵاتانی ناوین و گەلانی هەژاری گرتۆتەوە، ئێستا زلهێزەکان لەپێشبڕکێی ئەوەدان کام زمانە ببێت بەزمانی

تۆڕەکانی ئەلیکترۆنی، تۆڕی زانیاریان بەربڵاوە لەجیهاندا لەڕێگەی مانگی دەستکردو تۆڕی تری گەیاندن و پەیوەندی، دەیەها شێوازی تری جیهان گیری.

دەبێت چۆن روبەڕوی ئەو هەمو شاڵاوە ببێنەوە؟ لەکاتێکدا زۆر نهێنین و پێان نازانین و لاسایی کەرەوەی ژمارەین و بەهۆی هەوڵدانی پاریزگاری کردنی شوناسی نەتەوەیی توانای خۆ ڕێکخستنی نەبووە:

(نەتەوەکان لەڕێگەی مەرگی بایۆلۆژیەوە لەناو ناچن، بەڵکو لەڕێگای شیکاریکردنی ڕۆشنبیریەکانی و پوکانەوە و ئاوێتەبونی نەوەکانیەتی بەڕۆشنبیری نەوەکانی تر).(٩)ل٤٣

واتای ئەو سانسۆرانەی خراونەتە سەر باری ڕۆشنبیری، قەدەغەکردنی زمان و سڕینەوەی بەها و فۆرمی نەتەوەیی و چاودێری ئەلیکترۆنی و شێوازی تری دەست بەسەراگرتنی بیری نەتەوەیی و ڕۆشنبیری و گەمارۆدان هەتا بەشداری لەدایەلۆژی ڕۆشنبیری و شارستانی جیهان نەکات و لەنێوان نەتەوەکاندا دوابکەوێت.

نەتەوەی کورد هەمیشە بون و مێژوی پوکێنراوەتەوە و دابڕاو بووە لەدایەلوژی شارستانی و پەیوەندیەکان، مامەڵەی دراوسێکان لەگەڵ کورد هەمیشە مەرگەسات بووە.

د، هاشم لای وایە: لەجیهانێکدا دەژین ڕێگە بەدابڕان نادات، هەمو هۆکارەکانی پەیوەندی ئاڵوگۆڕی ڕۆشنبیری و شارستانی بەرەو پێگەیشتن و دایەلۆژمان دەبەن، ئەمەیش دەخاتە ئەستۆی پیاوەکانی فیکر و ڕۆشنبیری و مامۆستاکانی دانیشگا و دوای ئەوانیش ڕۆڵی پیاوانی ڕامیاری و دەسەڵات، هەتا ڕامیاری گشتی هەڵببژێرن بۆ گەشەی کۆمەڵ و پەرەسەندنی.

ئەم پرۆژە کارکردنە کات و کەس و پێگەی تایبەتیان دەوێت هەتا گۆڕانکاری بکرێت و ئاستی ڕۆشنبیری دەربکەوێت، لەپێگەی بەرهەمهێنان و پرسیاردا دەربارەی شوناسێك(عەلی حەرب)بەمینێکی چێنراوی دەزانێت و زۆر لەتیۆریستەکانی جیهان بەسامناکی لێی دەڕوانن.

لەکوێوە بۆ شوناسێك بۆ ڕۆمانی کوردی بگەڕێین، لەسەر ئاستی تاقیکردنەوەی دەقی ڕۆماندا لەچوار پارچەی جیاوازەوە گەشەی کردووە، هەریەکە پابەندی کەلتوری نەتەوەیەکی جیاوازە، ئەوانیش دیسان تیۆریی رۆمانیان لەئەوروپاوە وەرگرتووە، ئایا دەتوانین لەنیشانەی دەقەکانەوە ئەو ناونانە بکەین ؟! یان پێویستە بگەڕێین بۆ ئاستی خوێندنەوەیەکی بەرهەمهێن؟ شوناسمان لەناو گەرداوەکانی زەمەندا ونە، لەچی زەمەنێکدا لەئایندەدا بونی خۆی دەدۆزێتەوە؟ ئێستا باس کردنی شوناس ترسناکیەکی

گەورەیە،(عەلی حەرب)لەدواگەڕانی خۆیدا بۆ شوناس دەکەوێتە گەرداوی دودڵیەوە:

(من لەنێوان شوناسە جیاوازەکاندا دو دڵم، لەپشتی چەند دەمامکێکی بێ شومارەوە خۆم دەشارمەوە).(١٠)ص ١٠٦

دۆزینەوەی شوناسی ئێمە سەختە، بەدرێژایی مێژو لەناو گێژەنگی کارەساتەکاندا بوین، شوناسی نەتەوە و جوگرافیا و خاکمان دزراوە، چۆن بۆ شوناس بگەڕێین؟ وەکو(عەلی حەرب)ببینە فەرەنسی، بەڕۆشنبریان ڕۆشنبیر بوین، یان ببینە بوزی و مەسیحی و ئەغریقی یان تەماهی لەگەڵ بکوژەکەماندا بکەین؟! شوناسێکی نامۆ هەڵببژێرن؟

(بەم جۆرەش شوناسی من فراوان دەبێتەوە، تا سنورێك بێزم لەخودی خۆم ببێتەوە، وای دادەنێم کەمتر بم لەبەردێك).(١١)ل ١٠٦

ئەو هۆکارانە لەگومان و دو دڵی بەرامبەر شوناسی بوارەکانی تر بۆ رۆمانیش سەرساممان دەکات. ئایا رەگ و ریشاڵ و چەمك و بونیادەکانی لەو کەلتورەدا چیە؟!

شوناس کۆمەڵێك نیشانەی هاوبەش و گۆڕان و پەرەسەندنی هەیە، پەیوەستی چەمکەکانی تر دەبێت. ئامادەبونمانە بۆ داهێنان، بۆ داڕشتنی جیهانێکی نوێ، بۆ ناسینەوەی ئاستەکانمان، بۆ

دەرخستنی جیاوازی و هێڵی پەیوەندیەکانی ڕابردو و ئێستا و بەرهەمهێنانی ئاستە جیاجیاکانە بەرەو زەمەنی ئایندە.

شوناس واتایەکی ترسناکی هەیە، لەو پرسیارانەدا گێژمان دەکات زمانمان گۆ ناکات، بۆ کردنەوەی دایەلۆگی فیکری.

(وام لێهاتووە پرسیارکردن دەربارەی شوناس پرسیارێکی مین ڕێژکراوە، ئامانجی بەکێشکردنە بکەومە داوەکەوە، ئەو دەیەوێت ببمە بارمتەی شوناسەکەی خۆم، دیلی بیر و بڕوا و نەریت و ئاکارە جێگرەکان یان بیرۆکەیەك ببم من هەڵم نەبژاردووە).(١٢)لا ١٠٥

ئەمەیش مانای خۆدۆزینەوەیە لەڕێی داهێنان و دەرخستنی جیاوازی و بەرهەمهێنان و ڕوانین و ئەزمون و زمانەوە، نەکو شوناسێکی سەپاو.

گەڕانمان بۆ شوناس سەختە، هەروا بەسانایی نانوسرێت، دەبێت لەجیاوازیەکاندا خۆمان بدۆزینەوە، شوناسیش لەڕێی پەیوەندیەکانیەوە بەرجەستە دەبێت، پێکهاتەی نیشانەی مادی و مەعنەوین و لەیەك سیستەمدا بەرجەستە دەبنەوە، بۆ شوناسی ڕۆمانیش دێینەوە ناو کەلتور، بەهۆی قەیرانی ڕۆشنبیریەوە، هیچ نیشانەیەکی لەڕاڤە و توێژینەوەدا ئەو چەمکەمان نیشان نادات، بەدوای ناداردا پەلکێشمان دەکات، لەسەر ئاستی ڕۆمان و پێکهاتەکانی دەکەوینە نێو پانتایەکی ترسناکەوە(ڕابردو، ئێستا،

ئایندە، زانستەکان، فەلسەفە، ئەدەب، هونەر، خود، ئەو، ئەوان...هتد).

ڕۆمان لەو ئاستەدا نەماوە بگەڕێینەوە بۆ ڕابردو مەعریفەی گشتی یان چەمکی سواو و لەکەڵك کەوتو، لەم چرکەیەدا شوناسێکی بۆ ڕۆمان تیا دا بەرجەستە بکەین، ئایا بۆ ئایندە دەتوانین فراوانی کرانەوە بەهەمو پانتایەکان ببەخشین و داهێنان بکەین و دایەلۆگی فیکری نوێ بسازێنین؟! بیریارانی جیهان تەنیا بەفەڕەنسی و ئەڵمانی نەناسین، بتوانین ڕاڤەی تیۆریی جیهانی بکەین؟ ئاستی خوێندراوەی خۆمان و رۆمان دەبینین، لەئێستادا چ شوناسێك بدەین بەم ژانرە؟ لەکاتێکدا ئەو شتانەی لەڕابردوماندا هەن هیچ زنجیرەیەکمان نادەنی، کۆمەڵێك ئاماژە یان شێوازی پەیوەندیە.

کێشەی دامەزراندن و شوناسیش لەئێستادا کتێبخانەی ڕۆمانی کوردی ئاستێکی تەواو خراپی هەیە.

کێشەی بێشوناسیمان تەنیا ڕۆمان نیە، من خودێکی بێ شوناسم، یان شوناسم بزربووە، یان گۆڕاوە، هتد لەکوێوە بۆ شوناس بچین؟ بەزنجیرەی زنجیرەکاندا شۆڕببینەوە بۆ رابردو، بەرەو بنەڕەت؟ یان لەئێستادا پرسیار بکەین؟ یاخود زەمەن سفر بکەین، چەرخی ٢٣ بکەینە زەمەنی پرسیار؟ شوناس لەبەرجەستە بونی داهێنان و

جیاوازیەکاندایە، لەفراوانبونی پانتایەکانی فیکر و دۆزینەوەی پەنجەرەی نوێ .

(من وای نابینمەوە شوناسێکی پێشترم هەبێت، بەڵکو من هەمیشە شوناسی خۆم نەك تەنیا بەجیاوازیەکەم لەگەڵ ئەوی دیدا دەبێت، بەڵکو بەجیاوازیم لەگەڵ ئەوەی پێشتربوم، بەکردنەوەم بەڕوی ئەو شتانەی لای(ئەون)، بەگشتی من لەکاتی سەرقاڵ بونم لەسەر دەقەکان پێم خۆشە، هەڵوەشاندنەوەیەك بکەم بۆ شتە قێزەونەکان و نەفرەت لێکراوەکان پلە و پایەی هەرچیەك بێت).(١٣)لا ١٠٨

(عەلی حەرب)نیشانەی جیاوازی لەڕۆشنبیریدا دەکات، رۆشنبیریەك داخراوە زیاتر سروشتێکی دۆگمایی هەیە، بەم جۆرەش دیاریکراو جیادەکاتەوە و دەبێتە مایەی شانازی بۆیان.

ئەم جیا کاریانە بەکارکردن و داهێنان دەکرێن، هەتا واقیعی باو بگۆڕن و بەرەو نوێ بونەوە و گومان و سەر سامی دەچینە ناو ڕۆشنبیری جیهانەوە بەگشتی. ئەمەیش بەشۆڕشێکی رۆشنبیری دەکرێت.

لای ریجس دوبریە ناونیشانی شۆڕشی ئەلیکترۆنی زەمەنی بینراو و بیستراوە، هەمو میدیا و دامەزارو و کەناڵ و پێگە رۆشنبیریەکان دەگرێتەوە.

بـۆ دۆزینـەوەی شـوناس پێویسـتە بـەدوای پرسـیارەکاندا بچـین، بەدروست کردنی جیهانێکی نوێ ئاستێك بۆ ئایندە وەربگرێت.

(دیسـان هـیچ شوناسـێك نیـە یـەك رەهەنـد و یـەك ڕو بێـت، بـەڵکو شوناسـێکی ئاوێتەیـە زیـاتر لەڕویـەکی هەیـە و بـەڕوی زیـاتر لەجیهانێکدا دەکرێتەوە).(١٤)لا ١٠٦

کاتێك دێینە سەر شوناسێك بۆ نازناوی ڕۆمانی کوردی دەبێت شوناسی زمان و کەلتور لەچوار پارچەی دابەشکراودا بدۆزینەوە، نیشانەکانی گۆڕان و پەرەسەندن و داهێنان بزانین، دەمانگێڕێنەوە بۆ بنەڕەتی ڕۆمانی کوردی و ئەو نازناوەیە هەیەتی، کۆمەڵە دەقێکە لەفـەزای ڕۆشـنبیری کوردیـدا، جگـە لەهـەوڵی ڕەخنـەیی چـەند دڵسۆزێك، ڕەخنەیەکی تایبەتی نیە بزاندرێت چیان لەپەیوەندیەکان و ئاستەکانی ئاینـدەدا کـردووە؟! یـاخود ئـەو جیاوازیانـەیان چـیە لەزمان و شێواز و هونەر و ئەزمون و تەقەنیە؟ بەم شێوازە نازناوی ڕۆمانی کوردی دیاری دەکرێت؟

ئاسـت و قۆناغـەکانی ڕۆمـان و بنـەڕەت و چـەمکەکانی ڕابـردو بـۆ ڕۆمـانی کـوردی دیـارە، بنـەڕەتیش پابەنـدی کێشـەی شوناسـە، ڕۆمـانیش تیـۆرێکی کـوردی نیـە، پێکهاتەکانیشـی دەبنـە دەیـان پرسیاری تر. هەروەها پەیوەندیەکانیشی بەژانرەکانی تری ئەدەب و

هونەر و، هتد. دەمانخاتە نێو گەڕان بۆ نادیار، بۆ ئایندە و جیهانێتی و فراوان بون و کرانەوە.

(عەلی حەرب)نمونەی سەردەمی عەباسیەکان دەهێنێتەوە، لەسەردەمی خۆیدا شارستانیەتی مرۆڤایەتی بووە. ڕۆژئاوای ئێستایش بەشارستانیەتی مرۆڤایەتی ناو دەبات.

بەم جۆرەیش لەئێستادا پێویستە جیهان بەجیهانی شارستانیەتی مرۆڤایەتی بزانین، بتوانین کەلێن و پانتایەکانمان پڕبکەینەوە.

٤

بنەرەتی ڕۆمان

بیریارانی ڕۆژ ئاوا و جیهان لەسەر بنەڕەتێکی تەواو بۆ ڕۆمان تەبانین، ئایا سەدەی ١٨ی دەدرێتە پاڵ وەکو ژانرێکی ئەدەبی باڵا دەرکەوت و مرۆڤ گەیشتە ئەوەی هەست بەبون و چارەنوسی خۆی و بەگشتی پرسیار لەسەر باری مرۆڤایەتیدا بکات و لەڕۆماندا خۆی بدۆزێتەوە؟ یان مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو جۆرە ئەدەبیانەی بەپێی قۆناغی خۆیان لەسەرەتایەوە هاتون؟

(میخایل باختین)گەشەی ڕۆمان هاوکات دەکات بەهەڵوەشاندنەوە(تفسخ)ی زمانی ڕۆشنبیری دایکی(یۆنانی یان لاتینی)بۆ زمانەکان و شێوە زمانە گەلیەکان، سەردەمی(هلنستی)و سەردەمی ڕۆمان و گرنگی ڕاپەڕینی ئەوروپی بەیەکەوە هاوکات دەکات، زمانە نەتەوەییە ئەورووپیەکان یەکەم گەشەیان تیادا کردووە:

لەسەردەمی سوکراتەوە بەگفتوگۆکانیەوە و هەمو ئەو جۆرە ئەدەبیانەی کاریگەریان بۆ پێکهاتنی ئەم ژانرە هەبووە.

ئاماژەکانی(سۆفرۆن)لەسەدەی پێنجەمی(پ.ز)نوسیونی، هەمو شیعرێکی مەی خواردنەوە و ئەو نمونە هاتوانەی سەر زمانی ئاژەڵان و هەوڵدانە سەرەتایەکانی(ئایون)بۆ بیرەوەری، لەدورگەی(خیوس)نوسیونی و تێڕامانی(کریتیاس)و گوتارە داشۆرینەکانی جۆرێکی ئەدەبی بون پابەند دەبن بەداشۆرینی پتەو، لەنامەکانی سەردەمی ئیفلاتوندا. نامەکانی(لۆکیوس سینیکا)ی رۆمانی بۆ(لوسیلیوس جۆنیۆر دیسیموس)لەچەرخی یەکەمی زاینیدا و نامەکانی(هۆراسیوس)شاعیری رۆمانی بەهوراسیش ناوی دێت لە(٦٥-٨ پ. ز).ژیاوە.

نوسینەکانی(جوفینال)بە(دیسموس یونیوس)ناسراوە، لەچەرخی یەکەم و دووەمی زاینیدا و ئەدەبی مەیخواردنەوەی گەورە، بەداشۆرینی پتەوی(المیسینیە)و دایەلۆژی مردووەکان لەسەدەی سێدا بەیۆنانی نوسراون جۆرێکی ئەدەبین. گفتوگۆکان بەگفتوگۆی(لۆقیانوس)دەشوبهێن.

دەکرێت هەمو ئەو جۆرە ئەدەبیانە لەوتراوی داشۆرینی پتەودا پۆلین بکرێن، بەشێوەیەکی تایبەتی لەگفتوگۆی سوکراتیدا پیادە دەبن، دەتوانین بەڕۆمانەکانی ئەو سەردەمە ناویان ببەین، توخمێکی ڕاستەقینەن پێش ڕۆمانیان داوەتەوە، ئەم جۆرە داشۆرینە لەفۆلکلۆرەوە ئاو دراون(پێکەنینی گەلی)پانتایی مەلحەمی و

بەدوایەکدا هاتو لادەبات، پێکەنین کاریگەریەکی گرنگە بۆ بەدەستهێنانی ترس، زۆر لەمانە بەجۆرە ئەدەبیەکان دەزانرێت و ڕەوتی ڕۆمانیان تێدایە و ڕۆمانی ئەورووپیان پاکژ کردۆتەوە و ڕۆحی ڕاستەقینەیان بۆ ڕۆمانی یۆنانی تێدایە، کاریگەریی تەواویان لەسەر ڕۆمانی ئەورووپی هەبووە.

لەسەردەمی باروکیدا تیۆریی ڕۆمان دەرکەوت بەپێکهاتەی شوناسی باوك سەدەی ١٣ بەڕۆمانی باروکی بۆ شوانەکان و ڕۆمانی سۆزداری لای(ریچاردسۆن)و(فلیدینغ)ڕۆمانی سوارچاکی.

ڕۆمان لێرەدا بەشێوەیەکی هۆشمەندانە و ڕووبەر و هات، جۆرێکی ئەدەبی ڕەخنەییە و ڕەخنە لەخۆی دەگرێت، بەسەرەتا و جۆرێکی ئەدەبیان دادەنێت بۆ پەرەسەندن و پێکهاتنی ڕۆمان و ئاماژە بەهەمو ئەو قوتابخانانە دەکات، گرنگیەکی گەورەیان بۆ گەشەسەندنی هەبووە لەڕابوردودا، بۆ پێگەیشتن لەسروشتی ئەم جۆرە ئەدەبیەدا، ڕۆمان هەمو ئەو پێویستی و توانایانەی لەجیهانی نوێدا هەیەتی لەڕابوردودا نەیبووە، ئاماژە بەبناغەی ڕۆمان دەکات وەکو جۆرێکی ئەدەبی گەشەی کردووە، زۆر لەتوخمەکانی ئامادەن و لەزەمەنێکی درێژەوە ڕیشەیان لەفولکلۆردا داناوە، ڕابردوی ڕەها و ئەفسانەی نەتەوایەتی و نامۆیی بەدوایەکدا هاتو هیچ ڕۆڵێکیان لەپێگەیاندنیدا نەگێڕاوە، جۆرێك بێت، ئەو ڕۆڵە ئامادەییەشیان

نـەگێڕاوە لـەکاتی دیاریکردنیـدا نـەبێت لەپەرەسـەندنی رۆمانـدا، کاتێك شێوەیەکی لەشێوەکانی مەلحەمەی وەرگرت، وەکو لەڕۆمانی باروکیـدا، رۆمـان لـەناو ڕێـڕەوی بۆگـەنکردن و نـامۆیی مەلحـەمی و بەمێکردنی جیهاندا بەهۆی پێکەنینەوە گەشەی کرد.

بیرمەنـدانی ڕۆژئـاوا ڕای جیاوازیشـیان هەیـە، زۆریـان ڕەوانبێـژی بەبنـەڕەت دادەنـێن بـۆ ڕۆمـان، زۆریـش بـەگومانن بـۆ دۆزینـەوەی بنـــەڕەتێك بـــۆی، زۆریشـــیان گەشـــە و پێشـــکەوتنی ڕۆمـــان بەپێشکەوتنی چینەکان دەزانـن، لەزەمـەنی لـەدایکبونی ڕۆمانـدا و مشت و مڕێکی زۆری لای(هێگـەڵ و مـارکس و لوکـاتش و بـاختین و گۆڵدمان و فرۆید و هایدگەر و بۆڵدیمان. .هتد)ناوەتەوە.

دیـاریکردنی مێژویـەك بـۆ بنـەڕەتی ڕۆمـان بـەدوادا گـەڕانی زۆری دەوێت.

هێگـــەڵ لـــەکتێبی(علـــم الجمـــال)دا بایـــەخێکی گـــەورە دەدات بەگواستنەوەی مەلحەمە بۆ ڕۆمان، لق لێبونەوەیەکی لاوەکیە لەو لق لێبونەوانـەی مەلحەمـە، ئـەم جیاوازیـەش لـەزمانی شـیعریەوە سـەیر دەکـات، لەمەلحەمـەدا و زمـانی پەخشـان لەڕۆمانـدا، ئـەو واقیعـەی ڕۆمـان چارەسـەری دەکـات دەرچـونە لەشـیعری پابەنـد بەسـۆز و دامالْران لێی بـۆ گەیشتن بەپەخشان، زیـاتر پابەنـدە بـەبار ودۆخ و

ئاهەنگەکان شێوەی ڕۆمانی نوێ بەستراوەتەوە بەهەڵکشانی بۆرژوازی.

لۆکاتش ئەو پێکەوە بەستنە ئەندامیانەی لەنێوان گەشەی ڕۆمان و هەڵکشانی بۆرژوازیدا بەوە دەزانێت، ڕۆمان جۆرێکی ئەدەبیە بۆرژوازیەت دەربڕینیان لەواقیعێکی نوێ پێکردووە، ڕۆمان و چینی بۆرژوازی لەسەر و چینی ناوەندەوە لەپۆلینکاری کۆمەڵایەتی کۆندا دادەنا. بونی ڕۆمان پابەندە بەگواستنەوە لەدەرەبەگایەتیەوە هونەری مەلحەمی گەشەی پێکردووە بۆ سەرمایەداری و هونەری ڕۆمان لێرەدا خۆی دۆزیەوە.

لەتیۆریی ڕۆماندا سەرنج دەداتە ئەو پەیوەندیە ئەندامیەی لەنێوان ڕۆمان وهەڵکشانی بۆرژوازیەتدا هەیە، بونی ڕۆمان هاوکات دەکات بەگواستنەوە لەدەرەبەگایەتیەوە هونەری مەلحەمی گەشەی تیا کردووە بۆ سەرمایەداری، هونەرێکی جیاوازیان تێدا دۆزیەوە هونەری ڕۆمان بو).(١٥).

(لۆسیان گولدمان)گەشەی ڕۆمانی مەلحەمی پەخشانی لەگەڵ هەڵکشانی بۆرژوازیەتدا دادەنێت، ڕۆمان هونەرێکە هەڵگری دەربڕینی وشە و وتەکانی چینی بۆرژوازیەتە، لەماوەی گەشەکردنی شۆڕشگێڕیدا سەرەتای ئەمانەش دەگێڕێتەوە بۆ سەدەی ١٦و

١٧وەك(لۆكاتش)ئەویش لەڕوانگەی تیۆریی(هێگەڵ)ەوە زۆر لەبیرەكانی لەسەر ڕۆمان دارشت.

(میخایل باختین)بەپێچەوانەی ئەوانەوە بیر دەكاتەوە، رۆمان نواندنی جۆرێكی ئەدەبی خوارەوەییە بەناوی چینەكانی جیهانەوە قسە دەكات، لەبەرپەرچدانەوەی كتێبی(علم الاجتماع الادبی)لۆكاتش دا بەلێكۆڵینەوەیەك لەسەر(دۆستۆیڤسكی)توشی كێشە هات، ئەو كتێبە قەدەغەكرا و خۆیشی بۆ سیبریا گوێزرایەوە.

ئەم جیاوازیەش لەنێوان(لوكاتش و باختین)لەوەدایە(لوكاتش)لای وایە گواستنەوە لەمەلحەمەوە بۆ رۆمان گواستنەوەیە لەپەرەسەندنی كۆمەڵایەتیەوە سەرەتا بەدەرەبەگایەتی ئۆرستۆكراتی و لەسەردەمی راپەڕینی ئەوروپیدا بەرزبونەوەی بۆرژوازیە. لای(باختین)مەلحەمە سرودی یەك دەنگیە، ڕۆمان فرە دەنگیە، ئەم فرە دەنگیەش پابەندە بەگەلەوە، بەچینەكانی جیهان یان خەڵكە گشتیەكە، نابێت ڕۆمان لقێك بێ لەلقەكانی مەلحەمە، مەلحەمە پابەندە بەزاڵبونی ئەرستۆكراتی و لەكەشی ئەفسانەیدا خۆی دروست دەكات، لەسەرەتادا پابەندە بەخورافەوە دور لەزەمەنی ژیانی ژیاو، ڕۆمان لەزەمەنی ئامادەوە دەردەچێت و زەمەنی چینەكانی جیهان و جۆرێكی ئەدەبی دیاریكراو نیە، بەردەوام لەپەرەسەندندایە و ئەو داخستن و گرتنەخۆییە لادەبات.

(باختین)لەگەڵ(گرامشی)دا یەکدەگرێتەوە، هاوکاتیەکی ڕون لەنێوان ژیانەوەی ڕۆمان و دەرکەوتنی هێزی گەلی نیشتمانی لەئەوروپادا دەبینن، تێگەیشتن لەم هێزە ئەوەیە بەچینی ژێرەوەی ئاستی کۆمەڵایەتی دادەنرێت لەڕۆماندا شێوەیەکی تەعبیریان دۆزیەوە.

(باختین)بەردەوام ڕۆمان بەکرانەوەیەکی دیاری نەکراو و دەوڵەمەند دادەنێت. بەم جۆرەش ڕۆمان کلێشە و شێوەی هونەری تاك هەڵناگرێت لەژیانەوە و چالاکی بەردەوامدایە و هەمیشە گەنجە.

لای(فرۆید)لەزەمەنی منداڵی پێکدێت لەخەونێکی ئازاراوی و بەدو قۆناغ دابەشی دەکات. ڕۆمانی یەکەم ڕۆمانی منداڵی دۆزراوەیە، تەمەنی لەسێ ساڵ زیاتر نیە و جیاوازی لەنێوان نێر و مێدا ناکات، دووەم منداڵی ناشەرعیە(الابن غیر شرعی)تەمەنی لەنێوان ٣-٥ ساڵدایە و جیاوازی لەنێوان نێر و مێدا دەکات و هەست بەداوێن پیسی دایکیشی دەکات(١٦).

لەم دو قوناغەوە ڕۆمان لەسەرەتای هۆشمەندیەوە دەستپێدەکات.

گەڕانەوە بۆ بنەڕەتی ڕۆمان گەڕانەوەیە بۆ گەردەلولی هۆش؟

زۆریش ئەم زەمەنە دەگێڕنەوە بۆ یۆتۆپیا.(محمد کامل)گەشەکردنی ڕۆمان و یۆتۆپیا دەگێڕیتەوە بۆ هەڵکشانی نوسینی پەخشان بەرامبەر بەزمانی شیعر، زمانی ئەدەبی و شانۆیی بووە و بەزمانی

ڕۆژانەی گەل دادەنراو ئەدای دەربڕینەکانی بووە و ڕۆمان و یۆتۆپیا بەزمانی پەخشان نوسراون، زمانی هەڵکشانی گەلە بۆ جێگەیەك لەپێشەوەی مێژودا. ڕۆمان و یۆتوپیا خواستیان بۆ دروستبونی شوێنکاتی ئەوانی ترو واقیعێکی دەرەبەگایەتی هەبووە لەئەورووپادا. ئەم هاوکێشەیەش لەدۆزینەوەی ئەمریکاوە لەلایەن(کۆڵۆمبس)ەوە لەساڵی ٤٩٢ ز سەیر دەکات. نیوەی و نبوی گۆی زەوی دۆزرایەوە، ڕۆمان و جێگە و زەمان و مرۆڤ هەمو ئەمانە لەچینی پەیوەندیدا وێنا کراون، جێگەیەکی خەیاڵیە و یۆتۆپیاش خەیاڵە، یۆتۆپیا و ڕۆمان گەیشتنە ئەو سنورە.

ماوەی گەشەی ڕۆمان هەڵکشانی بۆرژوازیەتە لەگەڵ یۆتۆپیادا بەراور دەکات و ڕۆمان و یۆتۆپیا شیدەکاتەوە، دەلالەتی جۆراو جۆر، لەسەر گەشتەکەی کۆڵۆمبس بۆ مرۆڤایەتی دەخۆینێتەوە، لای مێژونوسان سەر کێشیە و لای زانایەکی دەرونزانی باوەڕ بونە بەخودو بەخەونێکی گەورە و ڕوداوێکی دابڕاوی دەزانن لەمێژوی نوێدا. لای لاهوتیەك دەلالەتی ئاینی هەیە، لای ئابوری ناسێك بناغەی سامانی ئەورووپیە و بێشکەی شۆڕشی زانستی و پیشەسازیە و یەکێکە لەو هۆکار و کاریگەریانەی باڵا دەستی ڕۆژئاوا بەسەر جیهاندا، دەرکەوتنی ڕۆمان و یۆتۆپیا و زانست و

بۆرژوازی بەدەرکەوتنی گەل دەزانێت لەسەر شانۆی مێژوی ڕوداوی ئەوروپیدا.

لەناو گۆڕانە جۆراو جۆر و باڵاکانی ئەوروپا و جیهاندا، چۆن بنەڕەتێك بۆ ڕۆمان دیاری بکرێت؟

باختین ئاماژە بەباشترین کتێبی(ایروین رود)دەکات لەسەر مێژوی ڕۆمان، بەوەی قسە لەسەر مێژوی ڕۆمان ناکات، بەو پێیەی قسە لەسەر رەوتی هەڵوەشاندنەوەی هەمو جۆرەکانی ئەدەبی گەورە دەکات لەقۆناغی دیاریکراودا ناسیویانە.

(باختین)لای وایە رۆمان جۆرێکی ئەدەبی تاکە، هەتا ئێستاش لەهەوڵی پێکهاتندایە، تەواو دروست نەبووە، بونی ئەم جۆرە ئەدەبیە بەردەوام پێویستی بەزەمەنێکی درێژ هەیە، هەتا بەشێوەیەکی کۆتایی تیایدا دابمەزرێت، شێوەکانی تری ئەدەبی دەیانناسین بەپێی خۆیان دروستبون.

٥

بنەڕەتی رۆمانی کوردی

چەمکی بنەڕەت، لای بیرمەندان ڕای جیاوازیان لەسەری هەیە. لەشێوازی بیرکردنەوە و ڕێڕەوی نوسین و شێوازەکانیدا لەهەر جۆرێکی ئەدەبی یان فەلسەفی و زانستی و مەعریفی، هتد، لەگەڵ یەکتریدا جیاوازیان هەیە، بەتایبەتی ئەو شتانەی پەیوەندیان لەقوڵایی مێژوی ڕابردودا هەیە، لەئێستادا ئەو شتانەی تازە دروست بون ژیاری و چرکەی تۆمار بون و ئاشکرا بونن، بۆ ئایندە ئاسان دەبن، ڕابردوی قوڵی جۆر و شێوازەکان بۆ ئێستا و ڕابردو قورس بون، جیاوازیش هەیە لەنێوان نەتەوەیەك و نەتەوەیەکی تردا، لەبەرجەستە بونی هۆشیاریەوە لەبوارەکاندا دەردەکەوێت، بەتایبەتیش چەمکی بنەڕەت بۆ ڕۆمان، ئاڵۆزیەکی زۆری هەیە، وەکو جۆرەکانی تری ئەدەب نیە و سەدان لایەنی گرنگی هەیە، بەخاڵی سەرەکی و کاریگەری گۆڕان لەسەر باری شارستانی ئەورووپا دادەنرێت، لەزۆر لەلایەنە گرنگەکانی ئەم ژانرە بێبەشین؟!

پاش ئەوەی نزیکەی نیو سەدە بەسەر دەقی ڕۆماندا رابوردووە نەتوانراوە ئەم لایەنە گرنگە بەرەو پێشەوە ببرێت.

نەبونی پێگەی ڕۆشنبیری و هۆکاری گەیاندن و پەیوەندی نێو نەتەوەیی و جیهانیەکاندا تەنانەت ناوچەیش ئەستەم بووە. ئەم هۆیانە گاریگەر بون لەسەرەتای لەدایکبونی ڕۆمانی ئەورپیشدا، ئەگەر ئەو کاتە چەند دەقێکمان هەبوبێت لەبابەت مەلحەمە و تراژیدیا، ئەوا بواری نوسەر و نوسینەوە بەپێگەی ڕۆشنبیری و هۆکاری گەیاندنی گشتی نەبووە و نەیتوانیوە بێتە ناو بواری ڕۆشنبیریەوە. گۆڕان بەسەر ئەزمون و تاقیکردنەوەکاندا بهێنێت و گەشە بکەن لەئێستادا.

ئەو دەقانەی لەسەرەتاوە بونیان هەیە، وەك رەخنەگر كاك(سابیر رەشید)لەتوێژینەوەکەیدا ئاماژەیان پێدەکات:

(زاراوەی رۆمان لەئەدەبی کوردیدا(حاجی قادر)ی کۆیی لەسەدەی نۆزدەیەمدا لەشیعرەکەیدا بەکاریهێناوە:

زەمانە رەسمی جارانی نەماوە

چراغی نازم ومونشی کوژاوە

لەدەوری ئێمە رۆمان و جەریدە

ئەگەرچی مەقصەدە. زانینی باوە.

یەکەم رۆمانی کوردی چاپکراویش. لەسەر ئاستی هەمو کوردستان رۆمانی(شڤانێ کورمانجا)نوسینی(عەرەب شەمۆ)ساڵی ١٩٣٥ لەئەرمینیا- ئێریڤان بەپیتی روسی نوسراوە و چاپ کراوە. رۆمانی(قەڵای دم دم)یش هەر نوسینی(عەرەب شەمۆ)یە.

یەکەم بەرهەمی بڵاو کراوەیش زاراوەی رۆمانی لەسەر نوسرابێت لەکوردستانی عێراقدا رۆمانی(نازدار یا کچی کورد لەلادێ)(محەمەد عەلی کوردی)ە لەساڵی ١٩٣٦دا لەسەد لاپەڕدا نوسراوە و بەزنجیرە لەگۆڤاری روناکیدا بڵاوکردۆتەوە.

لەسەر ئاستی هەمو کوردستان(مەسەلەی ویژدان)ی(ئەحمەد موختار جاف)ساڵی ١٩٢٧-١٩٢٨ نوسراوە و هەر بەدەست خەتی ماوەتەوە، هەتا ساڵی ١٩٧٠بەهەوڵی دکتۆر ئیحسان فوئاد ساڵی ١٩٧٠ چاپکراوە و پێشەکی بۆ نوسیوە.

یەکەم کورتە رۆمان بڵاوکراوە لەئەدەبی کوردیدا(لەخەوما)ی(جەمیل سائیب)ە ساڵی ١٩٢٥ نوسراوە، هەتا ساڵی ١٩٧٥ لەشێوەی کتێب چاپ نەکراوە. کاتی خۆی هەژدە ئەڵقەی لەرۆژنامەی ژیانەوە و پێنج ئەڵقەی لەرۆژنامەی(ژین)دا بڵاو بۆتەوە.

یەکەم بابەتی رەخنەیش لەبارەی رۆمانی کوردی بەناونیشانی(غیاب الروایە فی الأدب الکردی) نوسینی(محەمەدەمین ئەحمەد)بەپێنج

بەش لەرۆژنامەی التاخی بەزمانی عەرەبی بڵاوی کردۆتەوە زنجیرەی یەکەمی لەژمارە ١٤٠٦ لە١٩٧٣/٨/٩ بڵاوکردۆتەوە و زنجیرەی پێنجەیشی لەژمارە١٤١٩لە١٩٧٣/٤/٢٦دا بڵاوکردۆتەوە).(١٧)

رۆمانی(ژانی گەل)ی(ئیبراهیم ئەحمەد)ساڵی ١٩٥٧ چاپکراوە و رۆمانی(پێشمەرگە)ی(رەحیمی قازی)و چەند دەقێکی تری بەدوایەکدا هاتو، نمونەی لەدایك بونی رۆمانی کوردین، خوێندنەوە و بایەخیان پێبدرایە، زیاتر پێشدەکەوت. وەك ئەو رۆمانانەی لەمێژودا توانیویانە ببنە خاڵی وەرچەرخان، وەك(وێنەی هونەرمەند لەتاق لاویدا)ی(جیمس جویس)و رۆمانەکانی(دۆستۆیڤسکی)و(تۆلستۆی)و رۆمانی(دۆن کازمۆرۆ)ی(ماشادۆ دەئەسیس)ی بەرازیلی لەساڵی ١٨٩٩ چاپکرا، توانی لەڕێگەی ئەفسانەی کوشتنی ئەژدیهایەکەوە لەئەشکەوتێکدا، ئەو واقیعە ئەفسانەیەی ئەمریکای لاتینی بڕەخسێنێت، هەتا ئێستاش توێژینەوەی قوڵی لەسەر دەکرێت.

ڕەخنە و توێژینەوەی کوردی تایبەتمەندێتی خۆی نەبووە بتوانیت بیانخۆینێتەوە و ببێتە زمانی دووەم و باسکردنی بنەڕەتیش ئاڵۆزیەکی زۆرە، شوناسی ڕۆمانی کوردی لەکۆمەڵە دەقێك و پەیوەندی و بواری میللی و فولکلۆر و سەرەتایەکی رەخنە و

توێژینەوەوە پێکدێت. لەم چەرخە پڕ بایەخەی پێشبڕکێی ڕۆماندا چۆن شوناس و بنەڕەتی بدۆزینەوە؟، ڕۆژ بەڕۆژ بەرەو لوتکە هەڵدەکشێت و ئەو زەمەنانەی بڕیوە مەلحەمە و داشۆرینی پتەو و پێکەنینی گەلی و گفتوگۆ و زۆر شتی تر لەنمونەی ڕۆمانی ئەوروپی و لەمێژوی نەتەوەدا لەناو چەمك و ئەو پەیوەندیانەی لەڕابردودا بونیان هەبوبێت ببنە بناغەیەك بۆ ڕۆمانی کوردی.

بیرمەندانی ئەوروپی کێشەیان لەسەر بنەڕەت و مێژوی ڕۆمان و لەزەمەنی سەرهەڵدانیەوە کاریان بۆ پێکهاتەکانی کردووە. لەمێژوی ژیاری خۆیانەوە ڕەگ و ریشاڵ و پەیوەندی و کارتێکەری و پێشکەوتنیان دۆزیوەتەوە.

(میخائیل باختین)ڕۆمان پاکژ دەکاتەوە لەو خەسڵەتانەی ڕابردو، مەلحەمە و هەمو جۆرێك لەجۆرەکانی یان توخمە بنەڕەتیەکان کۆنترن لەنوسین و بەسروشتی شەفەوی پارێزگاریان لێدەکرێت، لەناو ئەوانەدا تەنیا ڕۆمانە جۆرێکی ئەدەبی تاکە، هاوشانی ئەندامی شێوە نوێیەکانە بۆ پێشوازی و بێدەنگی لاهوتی یان بۆ خوێندنەوە. ڕوداوی بنەڕەتی ئەوەیە ڕۆمان بەپێچەوانەی جۆرەکانی ترەوە هەڵگری یاسای تایبەت نیە و پێکدێت لەکۆمەڵێك نمونەی ڕۆماننوس و شیکردنەوەی، ڕۆمان لێکۆڵینەوەیە لەزمانی زیندوی گەنج و جۆرێکی تاکە لەسەردەمی نوێدا لەمێژوی جیهانیدا

لەدایکبووە و بەقوڵی کار لەم سەردەمەدا دەکات بۆ باڵا دەستی خۆی لەناو ئەدەبدا.

لەم سەردەمە جەنجاڵەدا ڕۆمانمان پێ گەیشت، لەساتێکدا ڕوبەڕوی پرسیارەکانی ئەم ڕۆژگارە بوینەتەوە. دەقیشمان هەبوبێت بەزمانی شیعر نوسراون، لەسەردەمی هاوکاتی ڕۆماندا ڕاڤەیان بۆ نەکراوە، ئەو کاتە لەبری ئێستا سەدەی ١٩دەبو بەچەرخی لەدایکبونی ڕۆمانی کوردی.

بەپێی تیۆریی(باختین)ڕۆمان نابێت شاعیری بێت بەو واتایەی لەجۆرەکانی تری ئەدەبدا پێویستە، نابێت پاڵەوان بەواتای مەلحەمی و تراژیدی پاڵەوان بێت. دەبێت سیفاتەکانی چاك و خراپ لەخۆیدا کۆبکاتەوە، وەکو سیفەتی کۆمیدیای سامی، گەورەیی و بچوکی لەخۆی بگرێت، پاڵەوان وەکو مرۆڤێك لەگەشە سەندن و پەروەردەیی ژیاندا بێت. تراژیدیا و مەلحەمە و هەمو ئەو شتانەی تر ناتوانن لەئێستادا ببنە بناغەیەك بۆ ڕۆمانی کوردی، زەمەنی ڕۆمان جیاوازە لەزەمەنی نەشونومای سەرەتایی.

رۆمان لەئێستادا خۆی دەتوانێت لەبوارەکانی ڕاڤە و خوێندنەوەی جیاوازەوە تیشك بخاتە سەر ڕابردو و ئێستا و ئایندە.

ئێستامان لەپێشبڕکێی گۆڕانە چرکەیەکاندایە، بەشداری لەجیهانبینی و هۆکارەکانی پێشکەوتندا هەیە ناگەڕێتەوە بۆ دواوە،

لەچرکە و زەمەنێکدایە ئەم دایەلۆگانە دەکرێتەوە، وەکو شۆفێری ئۆتۆمبێلەکەی(هۆسرڵ)ئایندە ئەو شەپۆلانەیە دەیبڕێت و ئێستا ناو ئۆتۆمبێلەکە و ڕابردو سەیر کردنە لەئاوێنەکەوە، ئێستای ڕۆمان پەیوەندیە فرە زمانی و فرە دەنگی و فرە ڕۆشنبیری و فرە ئاسۆیی و پەیوەندی فرە مەعریفیە، پرسیارمان لەم ئێستایە ئەوەیە، چۆن بەشداریی گۆڕانەکانی جیهان دەکات؟ !

باختین گرنگی ڕۆمان بەجۆرێکی ئەدەبی تر ناو دەبات، جیاوازیەکانی نێوان مەلحەمە و ڕۆمان ئەوەیە، ڕۆمان قۆناغێك بێت لەقۆناغەکانی ڕەخنەی جۆرەکانی تری ئەدەب و مەلحەمە شێوەیەك بێت بۆ دورخستنەوەی پاڵەوان لەمەلحەمەدا، ڕۆمان ڕو بەڕو بەشداری کردووە، شێوەیەکی هۆشمەندی هەیەو جۆرێکی ئەدەبی ڕەخنەییە، هەڵدەستێت بەڕەخنە گرتن لەخود و پێویستە بناغەی ئەدەبێکی پەخشانی و شیعری زاڵبو دابمەزرێنێت، ئەویش بەپراکتیك کردنی بەو تیۆرەی پابەندە پێوەی. سێ شێوەی تایبەتیش دیاری دەکات بۆ دەرخستنی جیاوازیەکان و سیفاتە هاوچەرخیەکان و ڕۆمان لەهەمو جۆرەکانی تری ئەدەب جیادەکەنەوە:

١- داڕشتنی درۆ شاخدارەکان بۆ ڕۆمان، پابەندن بەهۆشمەندی فرە زمانی تیایدا ئەنجام دەدرێت.

٢- پەیوەندیە زەمەنیە باوەکان لەوێنەی هەبو لەناو ڕۆماندا.

٣- ناوچەیەکی نوێ لەڕۆماندا بۆ بینای وێنەی ئەدەبی بەواتا ناوچەی بەیەکگەیشتنی ترۆپکی بەئێستای هاوچەرخەوە، بەو پێیەی هەتا ئێستایش تەواو نەبووە).(١٨)ل٢٩

ئەم تایبەتمەندێتیانە کۆمەڵگەی ئەوروپی لەمێژوی خۆیاندا دەستیان کەوتووە، گواستنەوە لەبار و دۆخێکی تایبەتیەوە بۆ جیهانێکی داخراو و هێمن و بارێکی نوێ لەدەرکەوتنی پەیوەندی نێونەتەوەیی و کەلتورەکان، لەکۆمەڵێك لەزمانەکان و ڕۆشنبیریەکان و سەردەمە جیاوازەکاندا.

ئەم خەسڵەتە تایبەتیەکانی ڕۆمان لەجۆرەکانی تری ئەدەب جیا دەکاتەوە و ئاستی ڕابردوی خۆمان و کاریگەری و ئاستی ڕۆمانیش لەهەوڵەکانمدا دەردەکەون و توشی ئەو پرسیارە دەبینەوە، بۆ شوناس یان بنەڕەتی ڕۆمان، چی بکەین؟ کۆمەڵگە لەڕابردودا لەسەر ئاستی جیهانێتی و پەیوەندیەکان و فرە زمانی و فرە دەنگی و فرە ڕۆشنبیریدا داخراوبووە.

٦

ئێستا و ڕابردو ئاینده و رۆمان

زەمەن بۆ سێ قۆناغ دیاری دەکرێت، رابردو و ئێستاو داهاتو، پەیوەندی ئەم سێ زەمەنەیش لەهەمو سەدەکاندا گۆڕانکاری ریشەیی لەخۆی گرتووە.

لای هۆبس ودیکارت و باسکال و ریکۆر و کانت و ئەوانی تر ئادابی هیوایان لەسەر پێشکەوتن دانا. دوای شۆڕشی فیزیایی غالیلۆو نیوتن گۆڕانکاری لەنێوان زەمەنی مێژویدا کرا، لای هێگەڵ و نیتشە بابەتی ئاینده بۆ شێوەی رزگاربون(الخلاص)هات و بو بەتیۆریی هۆشمەندی بەزەمانەوە و ئاینده ناوەندێك بێت بۆ زەمان.

ئینیشتاین ئەوانەی باوەڕیان بەفیزیا هەیە دەزانن وەستان لەنێوان ئێستا و ئاینده و داهاتودا ئەندێشەیەکی کەللەڕەقی بەردەوامە.

لای هایدگەر پانتایی ئاینده بەو وەسفەی ناوەندێکی زەمانیە لەئاسۆی پرسیاری مرۆڤدا لەواتای بونگەرایەوە بۆ جیهان، لەدەرونی خۆمانەوە بۆ ئاینده دەڕوانین، بونەوەرێکین شوناسی خۆمان لەبەهێزیەوە بۆ گریمانەکان دەبڕین، زەمان هونەرێکی بنەڕەتیە بۆ باوەڕبون بەخۆمان. جۆناس و سیوران هەردو قوتابی

هایدگەر لایان وایە داواکردنی فەلسەفی ئیسپات کردنی سەرەتایی ئایندە نیە، بەڵکو دوبارەبونەوەی داهێنانەوەیەکی ترە بەو وەسفەی گرەو خودی هاوچەرخ تێیدەپەڕێنێت وەك ئەوەی هایدگەر وێنای کردووە.

سێوران دەڵێ: هیوابون درۆ کردنە بەئایندە، یەکەیەکی راڕایی و خەیاڵێکی تۆباوی رەشە. هایدگەر رونکردنەوەمان لەسەر ئایندە دەداتێ. بەبێ سیفات و شوناسێکی تەواو.

باشترین پێناسەی نویش ئەوەیە گەورەترین بەها لەلای مرۆڤی نوێ بونی هۆشمەندی مێژویی و گفتوگۆیە لەنێوان ئێستا و رابردو ئایندەدا.

چۆن رابردو ئێستا و ئایندە بخوێنینەوە؟ چۆن باسی لەدایك بونی رۆمان بکەین؟ ڕۆمان نوسمان نەبووە، یان هۆکاری دواکەوتویی کۆمەڵگە هەژاری کەلتورەکەی بووە؟ بەهۆکاری ئەو بارە داخراویەی کۆمەڵگەی کوردی بەپێی قۆناغەکانی مێژو تێیکەوتووە، لەبواری نوسین و نوسینەوە و بڵاوبونەوە دواکەوتووە، چۆن هەوڵی رۆمان بدات؟

لەئارکیۆلۆژیای شانۆی کوردی و کوردستان جوگرافیا و دەسەڵاتدا ئەو پشکنینەمان لەســـەر ڕابردو و مێژو جوگرافیا کردووە، لێرەدا بەکورتی دەستنیشانیان دەکەمەوە.

باری جوگرافی کوردستان هەڵکەوتەیەکی دوری لەڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هەیەو ناوچەیەکی شاخاویە و بەهۆی کەمی ڕێگا و بانەوە هاتوچۆی لەناوخۆ و دەرەوەدا سەخت بووە و نەیتوانیوە هەوڵی شارستانی بدات. لەبواری بازرگانی و سەربازی و پەیوەندی نەتەوەکان و نەبونی بازاڕی ئابوری هاوبەش و یەك نەگرتنی هەردو شێوە زمانی کرمانجی سەرو خوارو نەبونی سنوری دەریایی ستراتیژ و ڕێکخستنی شیرازەی چینایەتی بۆ نەکراوە و بەشیرازە پچڕاوی ماوەتەوە، دەسەڵاتێکی سەربەخۆ و بەردەوامی نەبووە.

کۆمەڵگەیش لەسەر ئاستی توانای دەرەبەگایەتی و خێڵایەتی خۆی ڕێکخستووە نەك دەوڵەت لەپەیوەندی جیهانیشدا دابڕاو بووە بۆ پەیوەندی ستراتیژیەتی گەلان. داگیرکەران نەهاتونەتە ناوی، زەینەفونی یۆنانی لە٤٨٠(پ. ز)دا، بەهۆی شەڕی ئێرانەوە لەم خاکەوە گەڕاوەتەوە، دەوڵەتی ڕۆمی بێزەنتیش دەسەڵاتی ساسانی ڕوخاند و سنوری لێتەنین، لەدوای ساسانیەوە ڕۆژ بەڕۆژ سنور بەرەو بچوك بونەوە هاتووە و جوگرافیای خراوەتە سەر دراوسێکانی. لەدەریایش دور کەوتۆتەوە، ئەو زانیاریانەیشی لەدەست داوە، بەهۆی ئاینی زەرادەشتی و ژیانی کۆمەڵایەتی خۆیەوە فێری بووە.

کورد لەرابردودا لەداگیرکەرەوە فێری شارستانی نەبووە و سودی لێ نەبینیوە، وەکو زۆر لەگەلانی جیهان فێری پێشکەوتن ببێت، هەتا ئێستاش میسر شانازی بەو داگیر کردنەیەوە دەکات، لەلایەن ناپلیۆنەوە فێری شارستانی بون.

کوردستان لەزۆر هێرشی گەورە بێبەش بووە بەهۆی نەبونی دەریاوە، لەوانەش ئەسکەندەری مەکدۆنی لەسنوری کوردستانی تورکیاوە بەهۆی نزیکی لەئاوەوە تێپەڕبووە، زۆربەی هێرش و داگیرکاری، کوردستانی نەگرتۆتەوە، بەهۆی سەختی و هۆکاری جوگرافی تێیدا نەماونەتەوە و نەبۆتە جێگەی تەماعیان و لەلایەن دراوسێکانیشیەوە بچوك بۆتەوە و گەمارۆیان داوە و بون و سیمایان سڕیوەتەوە و لەسەر کوشت و بڕی کوردیش یەکبون.

دەسەلاتی ناوچەیش دروست بوبێت نەیتوانیوە گەشە بکات.

بۆچی کورد بەدرێژایی مێژو نەیتوانیوە پێکهاتەی خۆی بکات؟ دەبێت لەپەیوەندیەکانی(دەسەلات و مەعریفە)بدوێین، لەم سەرسوڕماویەدا زۆر گۆڕانی گەورە بدۆزینەوە، لەمێژودا هەبون، خوێندنەوەی نیتشەی ئەڵمانیە لەم چەرخەدا بۆ زاردەشت لەرابردودا نەتوانراوە بخوێندرێتەوە، بەهۆی ڕوخاندنی ساسانیەکان خوێندنەوەی هەمو شێوازێکی ئاینی زەردەشتی ساسانی لەجێگە و ناو و ڕەوشت و ئاکار و ئاین، ئەوە دەسەلمێنن

زەردەشت کورد بووە، یان کارتێکەری سەرەکی هەبووە، کتێبی ئاڤێستایش بەفارسی نوسراوە.

دوای ئەوە ئاینی مەسیحیش تەواو گەشەی سەندووە و زۆربەی شارەزایان و پیاوە گەورەکانی مەسیحی بەهۆی چەوساندنەوەوە، بەهۆکاری جیابونەوە و ناکۆکی مەسیحیەکانەوە هاتونەتە کوردستان و تیایدا نیشتەجێ بون . بەم پێیەش ئەوکاتە پێشکەوتو بووە.

لەو پاشماوە فیکری و شارستانیەتەی لەسەردەمی زەرادەشت و دوای ئەوادا هەبووە، بۆچی کاریگەریەکەی نەماوە، ئاینی ئیسلامیش لەدوایەوە هاتووە، جگە لەنەمانی ساسانی، ئەویش پەیامی خۆی گەیاندووە و ڕابردوی سڕیوەتەوە.

ئەگەر تەواو بگەڕێینەوە بۆ مێژوی نوح پێغەمبەر لەکوردستان گیرساوەتەوە، دەبێت ئێمە نەوەی نوح بین؟ لەدوایشیەوە پێغەمبەر ئیبراهیم هاتووە لەکاتی نەمروددا. مەئاباد پێغەمبەرێکی ترە لەدوای ئەوەوە، شاری مەهاباد بەناویەوە ناونراوە، لەو سەردەمانەشدا دەوڵەتی ماد دەسەڵاتی هەبووە، دواتر بەهۆی ئەخمینیەکانەوە روخاوە و ئەشکانی و مەکدۆنیش هەمان چەشن داگیریان کردۆتەوە.

بەم شێوەیە نەتوانراوە لەسەر بنەمای ئاین شوناسی خۆمان دیاری بکەین، وەکو عەرەب شوناسیان لەهاتنی ئاینی ئیسلامەوە دیاری دەکەن، لەزاردەشتەوە دیاریمان بکردایە. زۆر هۆکاری تر دەبنە ڕێگری کارتێکەری ئاینی زەرادەشت.

لەو سەردەمەدا کوردستان لەزۆربەی گەلانی تری ناوچەکە پێشکەوتو تر بووە، لەدوایانەوە پاشماوەیەك بەجێ نەما، ئەو ئاینە نەهاتۆتە ناو مەعریفەی خوێندنەوە و نوسینەوە، دوای هاتنی ئاینی ئیسلامیش کورد وەك عەرەب هاوبەش بووە لەپەیڕەوکردنیدا، لەڕوی زمانەوە جیاوازی گوتاری کوردی و عەرەبی هەیە، نەتوانراوە شوناسی خۆمانی لێوە دیاری بکەین، ئیسلام ئاینی مرۆڤایەتیە، هەرچەندە لەروی زمانەوە عەرەبیە.

کاریگەری ئاینی ئیسلام نکۆڵی لێناکرێت و لەڕێگایەوە فێری خوێندنەوە و خوێندەواری بوین و یاسا کۆمەڵایەتیەکان لەوەوە داڕێژرا، بۆچی نەتوانراوە دەسەڵاتێك پێکبهێنێت؟ بەرفراوان و تەمەن درێژ بوبێت. دەکرێت لەم سەردەمەدا خوێندنەوەیەك بۆ ئێمەو ئەو و ئەوانی دواتر بکەین؟

بواری نوسین و نوسینەوە و نوسەری نەبووە، ئەو لقە ئەدەبیانەی پێی گەیشتووە لەڕێی نوسینەوە و لەبەرکردنی فەقێکانەوە بووە و دەستەیەکی کەمی گرتۆتەوە، بەهۆی ئەو سەختیەشەوە کۆمەڵێك

شێوە زمانی قورسی پێکهێناوە، هەر کۆمەڵگەیەك خاوەنی کۆمەڵە شێوازێکی زمان بێت کار دەکاتە سەر قورسی بواری ڕۆشنبیری و زمان تیایدا وەکو(دی سوسێر)ئاماژەی پێدەکات.

ئاڵۆزی لەو هەمو شێوە زمانی ناوچەیەوە چۆن زمانێکی یەکگرتو پێکبهێنێت؟ زمان تەنیا لەئاکاری ڕۆژانەی جوتیاری و بەرگریدا دەربڕدراوە، زمانی ڕۆشنبیری و پیشەسازی بوارەکانی تر نەبووە.

چۆن باس لەپەیوەندیەکانی(دەسەڵات و مەعریفە)بکەین؟ ڕاڤەی تیۆر و فەلسەفە و زانستمان نەکردووە، بەر لەداگیرکەری کۆلۆنیاڵی و هاتنی حیزب، دەکرێت لەمەعریفەوە بۆ دەسەڵات هاتبێتین؟ جگە لەمەعریفەیەکی گشتی مەعریفەیەکی زانستیمان نەبووە، ئەگەر لەمەعریفەوە بۆ دەسەڵات چوبین کامەیە ئەو مەعریفەیەی توانیبێتی بنەماکانی دەسەڵات دابمەزرێنێت؟

ئەوەی لەزانستەکاندا دەستکەوتی مێژویمانە. زمان و جوگرافیا و مێژو شارستانیەت و ئاکاری کۆمەڵایەتیەوە، ئایا توانراوە شێوەیەکی زانستی وەربگرن؟ دەکرێت لەدەسەڵاتەوە بۆ مەعریفە هاتبێتین؟

دەسەڵاتی کوردی دەسەڵاتی خێڵ و ناوچەگەرێتی بووە، نەیتوانیوە باری شارستانی لەهەمو ڕویەکەوە پێش بخات و چەمکی دەسەڵات بەواتای خۆی بەرجەستە بکات. ئەمەو دەیان پرسیاری تر

لەسەر دەسەڵات دروست دەبن، ئەی دەبێت گێژبین وەکو(جۆرج بۆڵتزێر)بەدوای(هێلکە لەمریشکە یان مریشك لەهێلکەیە)دا بگەڕێین؟ دەبێت لەکامیانەوە بۆ کامیان هاتبین؟ یان چوبێتین؟ لەکاتێکدا لەڕوی زانستەکان و فەلسەفەوە زەمەنی سەرەتایشمان نیە، دەکرێت پرسیاری دەسەڵات و مەعریفە گێژاوێکی گەورە بنێتەوە.

ئەگەر لەدەسەڵاتەوە بۆ مەعریفە چوبین، دەسەڵات مەعریفەی بەرهەمهێناوە؟ یان مەعریفە گوتاری دەسەڵاتی بەرجەستە کردووە؟ یان دەسەڵات لەدوای خۆی چی شوێنەوارێکی بەجێهێشتووە؟

دەکرێت لەئێستادا خوێندنەوەیەکی ئاسۆیی بکەین، لەدەسەڵاتەوە بۆ مەعریفە هاتبین دەسەڵاتێکی هەڕەمەکی بووە و لەخێڵەوە لەسەردەمی داگیرکەریدا هاتە ناو حیزب، واتە خێڵی ناوچە بو بەخێڵی حیزب و گەورە بو، ئەگەر نا کامەیە ئەو چەمك و بونیادە جیاکاریانەی حیزب لەخێڵ جیا دەکاتەوە؟

کوا سیستەمی دیموکراتی وکۆمەڵگەی مەدەنی؟ کام فیکر و فەلسەفەیەی ڕاڤە کردووە؟ توانیویەتی لەناو کۆمەڵگەی کوردستاندا چینەکان ڕێك بخات و کۆمەڵگە بەمەدەنی بکات؟ جیاوازیەکانی سەنتەریالیزمی دیموکراتی شار و شاخ کامەیە؟ ئەو بنەما مەعریفیەی دەسەڵاتی کوردی لەسەر دامەزراوە چیە و چۆنە؟

کام بەرهەمهێنانی لەسەر ئاستەکانی فیکر کرد؟ کام خوێندنەوەیە بۆ شوێنەوارە مەعریفیەکان و پرۆژەی گرنگ لەبواری بەرهەمهێناندا کراوە؟

چی پەیامێك بۆ پێکهاتنی دەسەڵات هەیە، بتوانێت خوێندنەوەی خۆی بکات ؟ کامەیە جیاوازی و ئاماژەکانی گوتاری دەسەڵات و مەعریفە؟ جگە لەبیری کوردایەتی چی ریشاڵێکی تیۆریی بۆکراوە. چی لەدوای ڕوداوەکانەوە گۆڕاوە؟ گۆڕانەکان بەخۆڕسکی هاتون سەرەڕای ئەوەی ڕابردویەکی سەخت و داخراو لەدوای زەمەنی پرسیارەوە هەیە و ئێستایەکی تاریکیش دەبینرێت، لەدەسەڵاتەوە بۆ مەعریفە چوبین یان بەپێچەوانەوە، دەسەڵات توانای بەرهەمێنانی مەعریفەی نەبووە و مەعریفەش گوتاری دەسەڵاتی بەر جەستە نەکردووە؟ پانتایەکانمان بەتاڵە و دەبێت کار بۆ زەمەنی نوێ بکەین.

٧

رۆمان و سەردەمی نوسینەوە

کاتێك تیشکی پێشکەوتنی گەلان بۆ کوردستان دەهات، داگیر کەران بەپێی پەیمانەکانی(ئەرز ڕۆم، سایکس بیکۆ، سێڤەر، هتد)خاکەکەیان دابەش کردبو.

جوگرافیای تێکچو، هەر بەشەی لەژێر کارتێکەری کەلتورێکی جیاوازدا بووە.

سەردەمی کۆڵۆنیالی و داگیرکەری لەم سەدانەی دوایدا هات، بەهۆی هەردو جەنگە جیهانیەکەوە و دۆزینەوەی نەوت بایەخ درا بەکوردستان، لەئینگلیزەوە زۆر پێشکەوتنی شارستانی بەدەستهێنا.

ئەو چاو هەڵهێنانەی لەسەدەی بیستەمدا بو، بەهۆی هۆکار و پێگەی ڕۆشنبیری و فراوان بونی بواری شارستانی و کردنەوەی فێرگەو فراوان بونی هاتوچۆی گوند و ناوچەکان و ڕۆڵی ئۆتۆمۆبیل توانی ئەو داخراویەی لەبواری کۆمەڵایەتیدا هەبو لەناوخۆدا نەیهێڵێت. پێگەکانی میدیا بەگشتی لەژێر سانسۆری دەسەڵاتدا گەشەی کردووە و نەیتوانیوە پەل بۆ هەمو بوارەکان بهاوێت،

بەتایبەتیش ڕۆمان، پێویستی بەهەڵکشانێکی فراوان هەیە، لەبوار و ژانرەکانی تر و پانتایە مەعریفیەکان، لەبەرزبونەوەی ئاستی ڕۆشنبیری کۆمەڵگەدا.

(لەگەڵ ئەوەی باختین ڕیشەیەکی دوری بۆ ڕۆمان پەیداکردووە، هیچ لەدایك بویەك نیە بۆی بەبێ پێشینە ونەکان، ڕۆمان نابێتە دیاردەی نوسراوەیی تەنیا لەسەردەمە نوێکاندا نەبێت، هۆکارەکەیشی لەپێدراوە مێژوییە چاوەڕوان نەکراوەکاندا وەستاوە).(١٩)ل٣٦٥.

ڕۆمان لەناو ئەو داخراویەی مێژودا نەیتوانی چاو هەڵبهێنێت. زۆرجار لەملاولا دەقی نوسراو هەبوبێت، بواری خوێندنەوە و پەیوەندی ڕۆشنبیریی نەبووە و هیچ سودێك بەتیۆریی رۆمان ناگەیەنێت لەئێستادا. هەتا ساڵانی دوایی سەرەتاکانی ئەم سەدەیە ڕۆمان لەدایك نەبووە، پرسیار لەسەر لەدایك بونی ڕۆمان لەکۆمەڵگەی کوردیدا زۆرە لەسەر هەمو ئاستەکاندا.

(فەیسەڵ دەراج)ڕۆمانی عەرەبی بەکەم ئەندام دەزانێت لەکاتی لەدایك بونیدا، هەڵکشانی ڕۆمانی ئەوروپی بەسەدەی نۆزدە هاوکات دەکات، بەهەڵکشانی زانستی مێژو، لێرەدا ڕۆمان لەگەڵ مرۆڤی جیهانیدا مامەڵەی کرد، لەگەڵ فرە چینەکاندا، لەشۆڕشەکانی زانستی و بۆرژوازی و نەتەوەییەوە دەبینێتەوە

بەکۆمەڵگەی نوێ کۆتایی پێدێت، باوەڕی بەسەربەستی و یەکسانی و داد پەروەری هەیە.

ڕۆمانی عەرەبی لەگەڵ سەرەتاکانی سەدەی بیستدا دادەنێت، بەبێ ئەوەی لەگەڵ زانستی مێژودا لەگەڵ هەڵکشانی ڕۆماندا هاوکات بوبێت، یان لەگەڵ زانستەکانی تردا و بۆرژوازیەت و واقیعیەتی عەرەبی شۆڕشی ڕیشەیان نەکردووە، لەدایکبونی ڕۆمانی عەرەبی بەکەمئەندام دەزانێت لەکۆمەڵگەیەکی پابەندبودا.

رای زۆر جیاوازیش دروست بون و لای زۆر لەبیریاران هەمو ڕۆمانێك لەخۆیدا ڕێچکەی تیۆریی خۆی دەبڕێت. لای نیتشە تیۆر چیە جگە لەو سەرنجە تایبەتیەی ئەدەب لەسەر خۆی دەیڵێت.

تیۆر لەقۆناغی مێژویدا جێگرەوەی ئەدەب بو، لەقوناغی بونیەویەتدا گۆڕانی بەسەردا هات بۆ ناوەندی پێویستی جەمسەر بون و ئێستایش نواندنی کرداری بنەڕەتی رەخنەیە. لەکردەی پراکتیك و راڤەی دەقەکاندا تیۆر دادەمەزرێت.

ڕۆماننوس تەنها نوسەری کارێکی ئەندێشەیی و خەیاڵاوی و داهێنانی ئەدەبی نیە، بەڵکو بەرهەمهێنەری مەعریفەی تیۆریە لەهونەری ڕۆمان نوسیندا، لەو دەقەی روانینی تیۆریی و فەلسەفی هەیە لەدەقی ئەندێشە ئامێز لەڕۆماندا.

پێکهاتەی سەرەکی و سەرەتا و کۆتایی رۆمان کەسێتیە، پێگەی سەرەکیش گوتاری گێڕانەوەیە بەسیفەتێکی گشتی.

رەخنەو توێژینەوە دەتوانێت ئاستەکان دەربخات و ریشەی تیۆریی بۆ رۆمان دیاری بکات.

بەهاوکات بونی ڕۆمان بەو شۆڕشانەوە، لەئێستای پرسیارەکانماندا بەسود وەرگرتن لەڕۆشنبیری جیهان و پراکتیك کردنی دیموکراتی خۆمان دابمەزرێنین، ڕاڤەو خوێندنەوە بۆ رۆمانەکان بکرێت.

هاوکێشەی کۆمەڵگە لەپراکتیك کردنی دیموکراتیدا بۆ چاو کردنەوەی رۆمان سەرهەڵدەدات. مارت ڕوبیر دەڵێت:

(هیچ ڕۆمانێك بەبێ دیموکراتی و هیچ دیموکراتیەتێکیش بەبێ ڕۆمان بونی نیە).(٢٠)ل٣٩)

کارکردنمان لەگەڵ دیموکراتیەتدا، سەردەمی ژێردەستەیی کارتۆنی بووە و ئێستایش لاسایی کردنەوە، بەبێ بونی دیموکراتی لەکوێوە رۆمانمان هەبێت؟

لەسەدەی ڕابردو هەتا سەدەی بیست و ئێستا گۆڕانێکی زۆر لەبواری کۆمەڵگەی کوردیدا ڕویدا و گەیشتۆتە ڕادەیەك تیشکی پێشکەوتن گرتیەوە بەهۆی تەکنەلۆژیاوە لەیەك چرکەدا پەیوەندی بەجیهانەوە دەکرێت.

بۆچی رۆشنبیری کوردی پڕ لەقەیرانە؟ چی بۆ زمانی کوردی و زانستێتی ئەم زمانە و کرانەوەی لەو فرە دێلێکتیکە هەژارەوە بەرەو زمانێکی زانستی کراوە؟ کامەیە بواری ڕۆشنبیری و پانتایی داهێنانەکانی؟ دەتوانین لەئاستەکانی ڕۆشنبیری پرسیاری خۆناسینەوە بکەین؟ چی پرسیارێکی فیکری و دایەلۆگی فیکری خوڵقا؟

رۆشنبیری وەك کۆرپەی دو دایکەکەی لێهاتووە، چۆن ئەفسانەی دولەت نەکردنی دەکرێت بگەڕێتەوە بۆ دایکە حەقیقیەکەی.

لەئێستایشدا رۆشنبیری قەیرانەکانی ئەم ژانرە ئەدەبیە گرنگە دەمانخاتە بەردەم پرسیاری سەرسوڕهێنەر!

٨

فرەدەنگی و یەکدەنگی و مەلحەمەو رۆمان

فرە زمانی و فرە دەنگی چەمکی جیاکردنەوەی ڕۆمانن لەڕابردوی رەها و داخراوی رابردو، رۆمان ئاستی فرە ئاسۆیی پێکدەهێنێت و شوناسی پێشڕەوایەتی وەردەگرێت.

کۆمەڵگەی کوردی لەرابردودا بەهۆی داخراوی و بەشداری نەکردنی لەبوارەکانی مەعریفەدا لەیەك دەنگی و زمانێکی تەنیایی ئاڵوزدا بووە؟ لەسەر ئاستی زمانیشدا یەکگرتو نەبووە و دابڕاو بووە، دێلێکتە کوردیەکان بەتەنیایی ناوچەگەرێتی بەکار براون، لەزمانی ئەدەبی بەر بلاودا نەهاتونەتە ناو نیشانە و ئاماژەی هاوبەشەوە، شیعرێك نوسرابێت نەگەیشتوتە ئاستی نوسراوەیی و خوێندنەوەوە؟

چۆن پاش ئەو هەمو گۆڕانە گەورانەی لەجیهانی رۆماندا کراوە بگەڕێینەوە بۆ رابردو؟ لەکاتێکدا رۆمان کار لەنێوان مەعریفە جۆراو جۆرەکاندا دەکات.

قسە کردن لەسەر رۆمانی کوردی خوێندنەوەی مێژوی خوێندراوەمان و جیهان بینینی ئێستایە، بەداهێنان دەکرێت لەبوارە جیاجیاکاندا، رۆمان توانای گۆڕانکاری ریشەیی هەیە، بەشێکە لەیادەوەری کۆمەڵی، پێویستە لەحەقیقەتی جێگیر تێببپەڕێت و رۆماننوس لەتاك هۆشیاریەوە بۆ فرە هۆشیاری و فرە دەنگی و فرە زمانی بچێت و بگاتە ڕاستیەکانی دوای مێژو، هەمو ئەوانە لەبواری رامیاری و کومەڵایەتی و بیری تەسك و بوارەکانی تردا ڕاستەوخۆ بەرەو رۆمان دەچن.

رۆمان هونەری پرسیارکردن و بەیەکگەیشتنی نەوەکانی نوێ و کۆبونەوەی جیهانە لەپانتایەکدا.

پێویستە جیاکاریەك لەنێوان هەردو ئاستی تیۆریی رۆمان و دەقدا بکەین، هەر نوسینێکی دەقی رۆمان لەڕوی ڕیشەی تیۆرەکەیەوە سروشێکی ئەوروپی وەردەگرێت، چۆن جیاوازی بەرهەمهێنان بکەین؟ ئەو جیاوازیانە لەبوارەکانی ئەزمون و زمان و تەکنیك و پرسیارەکاندایە.

ئەگەر مەلحەمە و جۆرەکانی لەڕابردوشدا بو بێت، رۆمانی کوردی هاوشانی جیهانی سەری هەڵنەداوە لەئێستادا سودێك بەپێکهاتن و بنەڕەتی رۆمان ناگەیەنن. ئەزمونی رۆمانیش لەمەلحەمە و پرۆژەی تیۆر و رەخنەوە فێر نەبوین، هیچ تیۆرێکی رابردویمان نەبووە

لەکەلتوردا ببێتە پاشخانێك. هەتا ئاستێکی نوێ بۆ رێرەوی کارکردنی دیاری بکات؟ لەئێستادا پەیوەندی بەجیهانبینی رۆمان نوسەوە هەیە، چەندە هۆشیاری ئاستە نوێیەکانی رۆمانە؟ یاخود نازانێت وتارێکیش بنوسێت؟

دەکرێت بەو پێوەرانە کورد رۆمان نوس دروست بکات؟ بەپێی خەیاڵ پلاوی مەلحەمە سەدەکانی رابردو پڕبکاتەوە؟ یا خود کۆمەڵگەی کوردی بەجوتیاری ببەسترێتەوە، لەڕابردودا و دەڕبرینی جوتیارانە بووە، ئەمڕۆ ئەو زەمەنانەی بڕیوە و هاتۆتە ناو بواری شارستانی و زیاتر لەوەی گوندنشین بێت شارنشین و شارستانیە. لەوەیش دەرچووە زمان و ئاکار و ڕوانین هەر لەپراکتیکی جوتیارانەدا بێت و هاتۆتە ناو پانتایی ئەدەب و رۆشنبیری و هونەر و بواری پیشەیی جۆراو جۆرو پیشەسازی و ئەلیکترۆنی...هتد. زۆربەی ولاتانی جیهان جوتیاریش بون و رۆمانیان هەبووە.

رۆمان نوس خودێکە کێشەی لەگەڵ خۆیدایە و ئێمە و جیهان دەگوێزێتەوە بۆ جیهانی لەدایکبون، بۆ شەپولەکانی ئایندەو رۆژگاری نەوەکانی نوێمان پێدەخۆینێتەوە. رۆمان بەرەو روانینی گەردونی و پێشبینی ئایندە دەڕوات، جیهانمان بۆ بکاتە گوندێکی گەردونی، لەم زەمەنە چەق بەستوانەوە بەرەو زەمەنی پرسیار بچێت.

رۆمـان هـەوڵی داهێنـانی ئەورووپیـە بەزمانـە جـۆراو جۆرەکـانیش بنوسـرێت، هەڵکشـاوە بـۆ گەردونیـەت، چـۆن لـەو گەردونیەتـەدا خۆمـان بدۆزینـەوە و چـۆن ئاسـتەکانی ئـەم ژانـرە دیـاری دەکـەین؟ ئەوانـەی بـۆ هاوبەشـی بەگـەردونی بـونی دەبـەن، شـیکردنەوەی رۆمانی کوردیش پێویستی بەدەیەها لێکوڵینەوەی جۆراوجۆر هەیە، ئەوسا دەگەینە خاڵی سفر .

لای(بـاختین)داڕشـتنی رۆمـان و گەشـە کردنـی پەیوەنـدی بـەفرە زمانیـەوە هەیـە، دەربـڕینی کـار کـەری هەیـە لـەم جیهانـە نوێیـەدا و فیکـری رۆشـنبیری نـوێ و داهێنـەر لـەجیهانی فـرە زمانیـدا دەدۆزێتـەوە، زەمـانی زمـانی هـێمن لـەنێوان زمـانی نەتەوەکانـدا بـەکۆتایی دەزانێـت، هـیچ زمانێـك لەزمانـەکان ناتوانێـت لەواقیعـدا خـۆی دەربخـات بەهاوکێشـە بـون نـەبێت، لەگـەڵ زمانـەکانی تـردا، ژیـانی ئـەو زەمەنانـەی پێکـەوە ژیـان بەسـەرچـو، زمانـەکان لەچـوار چـێوەیەکی رونـی زمـانێکی نەتـەوەیی دیـاریکراودا بـوبن، ئێسـتا لەدەرفـەتی زمـانی ئەدەبیـدان و دێنـە نـاو پانتاییـەکی زینـدو لەکارکردن و ئاماژەی هاوبەش، دێنە ناو فیکرێکی داهێنەرانە.

ئـەو جیاوازیانـەی رۆمـان و مەلحەمـە و فـرە دەنگـی دەردەخـات و لەیـەك دەنگـی مەلحەمـە و زمـانی مـردوی ئـەم جـۆرە ئەدەبـە دەگوێزێتەوە، بابەتی مەلحەمە بەم سێ خاڵە بەر جەستە دەکات:

١- پاڵەوانێتی رابردوی ئەفسانەیی نەتەوەیی دەبێت لەجێی بنەڕت بێت بۆ مەلحەمە(گۆتە و شێلەر)لێی دەرچون و ناویان نا رابردوی رەها.

٢- ئەفسانەی نەتەوایەتی دەبێت بنەڕەت بێت بۆ مەلحەمە.

٣- جیهانی مەلحەمی دادەبڕێت لەزەمەنی ئامادە، واتە زەمەنی شاعیری گەڕۆك، واتە نوسەر و بینەرەکەی بەهۆی زەمەنی مەلحەمی رەها).(٢١)ل٧٢.

جیهانی مەلحەمی جیهانی رابردوی پاڵەوانێتی نەتەوەییە، جیهانی سەرەتای لوتکەکانە لەمێژوی نەتەوەیدا، مەلحەمە بەجۆرێکی ئەدەبی دیاریکراو دەزانێت، لەسەرەتادا قەسیدەیەك بووە ئاڕاستەی کەسێکی قسەکەر کراوە لەگەڵ رابردو، قسەی مەلحەمی بەئاکار و شێوەی وێنەکەیەوە دور دەکەوێتەوە بەتەواوی لەو قسەیەی کەسێکی هاوچەرخ بەکاری دەهێنێت. ئەوەی ڕۆمان بەکاری دەهێنێت ئەزمون و مەعریفەو پراکتیکی ئایندەیە. جیاوازیەکانی یەك دەنگی مەلحەمەو فرە دەنگی ڕۆمان لەوەوە دەردەخات.

مەلحەمە زەمەنی رەهای گرتۆتە خۆ و رۆمان زەمەنی کرانەوە بەڕوی جیهاندا، مەلحەمە زەمەنی بەسەر چووە، لەتوانایدا نیە هیچ پێشکەوتنێك بۆ مرۆڤایەتی بکات.

رۆمـان لـەدوای مەلحەمـە چـەندەها گـۆڕان و ئاسـتی گرنگـی بـڕی، لەتوانایـدا نیـە شـتی لەکـەڵك کـەوتو کـۆن بگرێتـە خـۆی، بـەردەوام لەشەڕێکی مەعریفی قوڵدایە بۆ باڵا دەستی لەنێوان ژانرەکانی دیدا(فلوبێر)دەڵێ:

(نوسینی رۆمان پاوانکردنی جیهانە)

رۆمان فرە ناوەندێتی دەکات لەنێوان زانستەکان و مەعریفە جۆراو جۆرەکانـدا بـاڵاتر هەڵدەکشـێت و لـەم سـاتەوەختەدا کەوتۆتـە پێشبڕکێیەکی ترسناك، نەك لەتوانایدا نیە بگەڕێتەوە بۆ چەمکی کـۆن، بـەڵکو بـەرەو زەمـەنی ئاینـدە لەپێشـبڕکێدایە لەسـەر ئاسـتی مەعریفە و زانستەکان.

باختین پەیدابونی فرە زمانی دەگێڕێتەوە بۆ ئەو سەردەمەی کتێب و نوسینەوە پەیدابووە، لەو ساتەی بزاڤی رۆشنبیری رێچکەی خۆی داناوە . پرسیاری سەر هەڵنەدانی رۆمانی کوردیش لێرەدا خاڵێکی ترە، پێگـەی رۆشـنبیری و نوسـەر و نوسین و نوسـینەوە لەسـەدەی رابردودا دەستیپێکردووە و شێوەیەکی گشتی نەبووە و بەرەو ئەوە بچێت کۆمەڵگە بەڕوی هۆشیاریدا بکاتەوە.

رۆمان شێوەیەکە لەشێوەکانی زمان(باختین)لایوایـە مرۆڤ لەڕۆماندا دەستپێشـخەری ئایـدۆلۆژیا و زمـان دەکـات و وێنەیـەکی تـر وەردەگرێت، شێوەی وێنـەی پێدراو دەگۆڕیت بەرەو رێچکەی تاك

گەرایی نوێ، رۆمان شێوەیەکە لەشێوەکانی زمان، زمان لەدەرەوەی قسە پێك نایەت، قسەش بەبێ دایەلۆگ نابێت و دەبێتە شتێکی بێگیان و لەمەنەلۆگدا دەمرێت، ژیانەوەی زمان لەدایەلۆگدایە. گەشەکردنی رۆمان لەپانتایی دایەلۆگەوە بۆ زمان دادەنێت، زمانی رۆمانیش بەمەبەست و پانتایەکانیەوە دەوڵەمەندترە لەزمانی شیعر، کەسایەتی جیاواز بەسروشت و بایەخی جیاوازەوە بەکاری دەهێنن و دەقی رۆمانی پەخشانی بەمەبەستی فرە کەسێتیەکانیەوە فرە دەنگی بەر جەستە دەکات و ڕۆمان بەرەو کرانەوە دەبات.

بۆ رۆمان فرە مەعریفیە؟ باختین بۆ ئەم قۆناغەی رۆمان کارەکانی(رابلیە و دۆستۆیڤسکی)خوێندەوە گەیشتە دیاریکردنی دو شێواز:

یەکەم شێوەیەکی کەرنەڤاڵی پشت بەڕۆشنبیری گەلی دەبەستێت، گرنگیەکی گەورە دەدات بەڕۆشنبیری رەسمی ئۆرستۆکراتی بۆرژوازی و واتایەکی بەرزی هەیە، ئەم شێوەیشی لەڕۆمانەکانی رابلیە(گار گاتوام)و(بانتا گروئیل)دا دۆزیەوە، شێوەی دووەمیشی لەکارەکانی دۆستۆیڤسکیدا دۆزیەوە، ئەمەیشی ناو نا رۆمانی فرە دەنگی یان فرە ئاسۆیی، پشت بەدایەلۆگی کەسێتی دەبەستێت .

لێرەدا گوتاری رۆمان کراوەیە لەدۆزینەوەی پەیوەندی ئاڵو گۆڕ لەنێوانیاندا و وێنەی کەسێتی ونبو ناکات، بەرامبەر دەدوێنێت.

کۆمەڵگەی کوردی داخراو بووە و نەیتوانیوە بەشداری گۆڕان و شۆڕشە باڵاکانی ئەورووپا و جیهان بکات و دەربڕینەکانیشی لەزماندا دەربڕینێکی جوتیارانە بووە و نەهاتۆتە ناو چەمکە زانستی و مەعریفی و فەلسەفی و چینایەتی و نێو نەتەوەیی. .هتد. شۆڕشی رێکخستنی چینایەتی و نەتەوایەتی نەکردووە. چی خوێندنەوەیەك بۆ ناسینەوە و یەکگرتنەوەی کەلتور و زمانەکەی کراوە بوبێتە نامەیەکی ڕەخنەیی؟ تێگەیشتنی ناکۆکی لەپێگەکانی دەسەڵاتدا بەرپا بکات.

کامەیە ئەو گوتارە شارستانیەتە کارکەرەی توانیوێتی لەشتە باوە جێگرەکانی دەسەڵا ت تێپەڕێت و هەڵگری پرسیاربن؟

کەواتە لەگەرداوەکانی پرسیار و سەر سوڕماندا چۆن خۆمان بدۆزینەوە و ئاستەکانمان دیاری بکەین؟ چۆن ڕابردوی خۆمان و زمان و کەلتور بخۆینینەوە؟ چۆن زمانی کوردی لەناو ئاماژە هاوبەشەکاندا کار بکات؟ رۆمان داهێنانە لەزماندا و زمانی کوردیش زمانێك بووە نەهاتۆتە ناو مەعریفە جۆراو جۆرەکان و زانستەکان و فەلسەفە.

زمانی کوردی لەسەدەی بیستەمدا بەگشتی سەدەی کرانەوەی رۆشنبیری و ئاستێکی بەربڵاوی گرتووە، لەبەشداری کۆمەڵ بەگشتی.

لەسەرەتای نوسینەوە و بڵاوبونەوەشدا زیاتر زمانی کوردی زمانی شیعر بووە و کەمتر پەخشان، نەیتوانیوە لەسەر ئاستی فیکر بەرهەمهێنانی هەبێت، بەئیشکردنی لەمیتۆد و تیۆریی جیهانی لەکەلتوری خۆماندا، جیاوازیەکی تر دروست دەبێت.

ئەم کارکردنەش بەعەقڵێکی نوێوە خوێندنەوەی بۆ بکرێت و لەناو ڕەوڕەوەکانی مێژو زەمەندا خۆمان بدۆزینەوە و ئێستامان بۆ ئایندە بەرجەستە بکەین؟ ڕۆشنبیری کوردی لەئێستادا لەبارێکی سواودایە، پێویستە بەرەو پرسیار و قوڵ بونەوە و داهێنان بچێت، هەوڵی پڕبونەوەی پانتاییەکان بدرێت یان هێڵێکی ئاسۆیان بۆ بکێشرێت، بەسود وەرگرتن لەمێتۆدی جیهان.

ڕۆشنبیری ئێستا بوعدێکی گەردونی هەیە و دیوار و سنوری نیە، ئیشکردنیش لەسەر پرۆژەی فیکری پێویستی بەداهێنانێکی ترە.

جگە لەهەوڵی کەسانێك لەدەرەوەی بازنەی ڕۆشنبیری تەقلیدیدا هەوڵی تاکەسیان هەیە، زۆربەی پانتاییەکانمان بەتاڵە و سەدان پرسیاری گرنگ روبەڕومان دەبێتەوە. کاتێك لەم سەردەمەی هەمو پێشکەوتنێك ڕەخساوە بتواندرێت بەرهەمهێنان بکرێت، ئاستی زمانی کوردیش بەرز دەبێتەوە.

ئێستا لەهاوبەشی فرە زمانی و فرە ڕۆشنبیری و هاوبەشی کەلتورەکاندایە، ئەو موفرەدە و فەرهەنگە جۆراو جۆرە ئەدەبی و

زانستی و هونەری و فەلسەفی و کۆمەڵایەتیانە بەکوردی بدۆزرێتەوە، بۆ زۆریان هیچ نیە، کۆمەڵگە دەربڕین و پراکتیکی ئەو شتانەی نەکردووە.

زمان بەرەو پەیوەندی و تێکەڵاوی بەزمان و رۆشنبیری گەلانەوە دەچێت و تێکەڵاوی ئەدەب و هونەر و زانست و فەلسەفە دەبێت، بەتایبەتی لەبواری هەوڵی رۆماندا، رۆمان خۆی دایەلۆگی فرە زمانیە لەگەڵ زمانێکی تر و گەڕانی کەسایەتیەکان و دابەشکردنیان بەکەسایەتی تر.

بەم پێیەش رۆمان هاوبەشی هێنانی هەمو شتێکی نوێ دەکات. خاڵی پەیوەندی راستەوخۆییە و لەگەڵ جیهانی هاوچەرخدا گەشەی کردووە، لەگەڵ دەرکەوتەی چەمکی زانستی نوێدا دامەزاروەی ئەزمونی مرۆڤایەتیە. باختین ئاماژەی پێدەکات پێوستی بەچەمکی نوێ هەیە، گوتاری رۆمان دابەشدەکات ژانرێکی مەعریفیە لەسەر رەنگە جیاوازەکان لەژانرە مەعرفیەکاندا، هەمو ئەوانەی لەناوەوە هەڵیدەگرێت ئەوانەن لەدەرەوە پێیدەگەن. لەسەردەمی پەیوەندیە چرکەیەکانی جیهاندا چۆن هاوبەشی گۆڕانکاریەکان بکرێت؟ چەندە توانای ئیشکردن لەبوارەکانی فیکردا هەیە؟ ئایا ئاستی خوێندنەوە گەیشتۆتە بەرهەمهێنان؟(عەلی حەرب)شیکردنەوەی ئاستی خوێنەران دەکات:

(بەڵکو ئەو خوێنەرێکە روداو دەخۆینێتەوە و قەیران دەستنیشان دەکات بۆ وەرگێڕان بۆ کێشەیەکی هزری یان ئامڕزایێکی چەمکیانە).(٢٢)ل ٣٣.

بیرمەند بەو کەسە دەزانێت لێکدانەوەی کارەکانی دەکات، کەسێکە بەر لەهەمو شتێك کێشەی لەگەڵ فیکری خۆیدایە و هەمیشە بەڕوی ئێمە و جیهاندا دەکرێتەوە و ئەو کەسەیە جیهان بەفیکرەکەی دەگۆڕیت و خودی خۆی دەخۆێنێتەوە، لای بیریاران لەکانتەوە شیکاری کراوە لای(هیدجر)و(بنڤانغر)خودەکان شیدەکرێتەوە(بۆڵدیمان)شیکردنەوەی دەکات، خودی چوارەم هەڵدەبژێرێت، خودی خۆی دەخوێنێتەوە، خودێکە دەخۆینێتەوە و ڕاستی لەسەر دەقەکان دەڵێت، دوا جار دەبێتە ڕاڤە کار و هەڵوەشاندنەوە دەکات.

(عەلی حەرب)شیکردنەوەی دەکات:

(خوێنەرێك دور دەکەوێتەوە لەکاریگەری، دان بەگرنگی و سودی دەقدا نانێت، خوێنەرێك دەخۆێنێتەوە و سودمەند دەبێت و دەکەوێتە ژێر کاریگەریەوە، نکۆڵی لەو کاریگەریە دەکات، خوێنەرێکی تریش دان بەکاریگەریەکەدا دەنێت بەبارستایی پرۆسەکردنی ئەو گاریگەریە بۆ خوێندنەوەیەکی بەرهەمهێن هەڵگری نوێ بونەوە و کەڵەکە بونی زانینە بۆ دەقەکان).(٢٣)ل٢١٥

نمونەی خوێندنەوەی(صقر أبو فخر)دەهێنێتەوە، ئێمە دەتوانین چەند نمونە بهێنینەوە؟ هەتا چەندە رۆحی داهێنان راستیان دەرخستووە؟چۆن بەرەو پانتاییەکانی داهێنان دەچین؟ خۆمان و ئەو و ئەوان بدۆزینەوە؟ هێڵی ئاسویی بۆ ئایندە بکێشین؟ چۆن خودی خۆمان بخۆینینەوە و بەرەو روانینی گەردونی بچین؟

٩

رۆمانی کوردی و پرسیاری ئێستا

دەربارەی تیۆریی ڕۆمان توشی پرسیاری زۆر دەبین. ڕەخنەگر(میشێل رایمۆن)دەڵێت:

(ڕۆمان ژانرێکی بێ یاسایە).(٢٤)ل١٠

بێ یاسایی رۆمان پەیوەندی بەو داهێنانانەوە هەیە رۆژانە رۆمان دەگرێتەوە و بناغە و سنوری پۆلێنکاری لابردووە و بەرەو کرانەوەیەکی فراوان بۆ جیهان و مرۆڤایەتی و پەیوەندیەکانی مرۆڤ و بون دەچێت و ریشەیەکی تیۆریی لەڕۆشنبیری کوردیدا بۆ نەکراوە و وەکو میللەتانی تری جیهان وەرمانگرتووە، ئەوان توانیویانە لەپرۆژەی خۆیاندا کاری پێبکەن و توێژینەوەی قوڵی جۆراو جۆریان هەیە و کتێبخانەکانیان لەم لایەنە گرنگەی ژیان بەتاڵ نیە، لەڕوی ئەزمون و شێواز و تەکنیك و گێڕنەوە و چیرۆکەوە و لەرێگەی شۆڕشەکانەوە گۆڕانیان لەزماندا کردووە، کۆمەڵگەی کوردی هیچ شۆڕشێکی ڕیشەیی نەکردووە، زمان تایبەتمەندێتی خۆی وەرناگرێت لەکۆمەڵگەیەکدا قۆناغەکانی دیموکراتی

نەبڕیبێت، یانە و توێژ و چین و پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی دەگرێتەوە و هاوڵاتیان بۆ مافی یەکسانی بەش دەبن، زمانێکی هاوبەش و کۆمەڵگەیەکی دیموکراتی لەمافی هاوڵاتیان لەبواری ماف پەروەری و ڕامیاری و ئابوریدا، باوەڕی یەکێتی نیشتمانی بەرجەستە دەکات، بەرەو زمانێکی رۆشنبیری و ئەدەبی دەڕوات.

(لەکۆمەڵگەیەکی یەکگرتودا هیچ بونێك نیە بەبێ زمانێك هەمو تاکەکانی بەیەك نەگەیەنێت، شوناسێکی نەتەوەیی بونی نیە بەبێ زمانێك خەیاڵکراوێکی هاوبەش بەسەر سەرجەم تاکەکانی کۆمەڵگەدا دابەش بکات).(٢٥)ل٣٢

چۆن دەبێت گۆڕنکاری لەزماندا بکرێت؟ شۆڕش نەیتوانیوە لەهەمو ئاستەکانی نەتەوایەتی و چینایەتی و ئابوری و ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و زانستیدا کۆمەڵگە بەرەو ئاستی داهێنان بەرێت، لەڕوی زەمەنی دریژ و قوربانیەوە کامڵ ببو، لەڕوی مەعریفەی زانستیەوە گۆڕانکاری نەکرد.

بەهۆی گۆڕانە قوڵەکانی جیهانەوە لەناوچەکەدا پریشکی ئازادی هات، کاریگەری هەبو توانای خۆ ڕێکخستنی شۆڕش و بڕینی قوناغەکانی دیموکراتی نەبو، کوردیش لەڕوی نەتەوە و خاك و جوگرافیا و چینایەتی و کەلتور و زمانەوە بەشیرازە پچڕاویەوە مایەوە.

شۆڕشی کورد نەیتوانیوە لەهەمو بوارەکانەوە کار بۆ پانتاییەکانی مەعریفەو چەمکەکانی دەسەڵات و لایەنە گرنگەکانی تر بکات، دەبو دەسەڵات بۆشاییەکانی کامڵ نەبونی شۆڕش، لەجیاوازیەکانی سەنتریالیزمی دیموکراتی شار و شاخ پڕبکاتەوە.

چی لێکۆڵینەوەیەك کراوە بزانین کۆمەڵگەیەکی کشتوکاڵین یان پیشەسازی؟ چۆن پوڵینکاری چینایەتی دەکرێت؟ لەکاتێکدا تەکنەلۆژیامان نیە و نابینە پیشەسازی و بۆ زانستی کشتوکاڵیش تەنیا مەعریفە گشتیەکەمان هەیە نابینە کۆمەڵگایەکی کشتوکاڵی.

ئەگەر بەراوردی زۆربەی شۆڕشەکانی جیهان بکەین هەمو شوێنەوارەکانی ڕابردویان لابردووە و سەرلەنوێ داڕشتنەوەیەکی نوێیان لەگەڵ واقیع و کۆمەڵگەدا کردووە، توانیویانە بەفیکرەکەیان کۆمەڵگە بگۆڕن، لینین کۆمەڵگەی روسی گۆڕی بەپڕولیتاری، خومەینی بەئیسلامی، هۆشی مینە و ماوتسیتۆنگ و جۆز جۆز تیتۆ و سەرکردەکانی تریش.

شۆڕشی کوردی گۆڕانێکی ڕیشەیی ڕوی نەکردووە و هەوڵی یەکگرتنەوەی زمان و خاك و نەتەوە و کەلتور نەدراوە، پرسیاری دابەش بونی کوردستان چەندە هێڵێکی ترسناکە و دەیان پرسیار لەئێستا و ڕابردو و ئایندەماندا بەر جەستە دەکات. لەناو پچڕانی شیرازەکاندا چۆن ئاستێکی ئاسوێی بۆ ڕۆمانی کوردی بدۆزینەوە؟

خاڵی سەرەکیش زمانە و لەناو قەیرانە جۆراوجۆرەکاندا ماوەتەوە. دەبێت لەسفرەوە دەست پێبکەین، وەچەکان ناتوانن لەناو قەیران و نەبونی پرسیارە فیکریەکانی ئێستادا بژین و بێبەش بن لەناسینەوەی مێژوی رۆحیان.

لەناو ئەو پرسیارانەدا گێژبوین، پچڕ پچڕی و بەش بەش بونی کوردستان و شێوە دێلێکتە کوردیەکان، چۆن بڕوانینە زانستێتی زمانی کوردی لەکاتێکدا پێویست بو کار بۆ یەکگرتنەوەی کرمانجی سەرو خوارو بکرایە؟ ئایا نەوەی ئایندە چی دەکەن؟ نوسینەکانی ئەم ڕۆژگارە جارێکی تر وەربگێڕنەوە؟ بکەونە گواستنەوەی شاخ بۆ شاخ، یاخود واز لەو پرۆژە گرانە بهێنرێت و کرمانجی سەر و خوار و ببنە دو شێوە و دیالێکتی جیاواز؟

دەبێت بەدوای پرسیارەکاندا گێژ ببین؟ چۆن شوناسی رۆشنبیری بدۆزینەوە لەو کەرت کەرت بونەدا؟ دەکرێت هەر پارچەیەی کوردستان خۆی کەلتورێکی جیاواز دروست بکات؟

ئێستا جیاوازی لەشێوەی نوسینەوە و رێنوسدا هەیە، بەهۆی فرە دێلێکتکیەوە، دەبێت کارێکی گرنگ بکرێت بۆ دۆزینەوەی ڕێگا چارەیەك، یان ئەو دو شێوە زمانە بەجیاکاری کاربکەن؟ یان هەوڵی یەکگرتنی بدرێت؟ مەردۆخی زمانی کوردی بۆ چوار شێوە زمان

جیادەکاتەوە(کرمانج، گۆڕان، لۆڕ، کەڵهوڕ)هەر یەکێکیش لەمانە بون بەچەند بەشێکی ترەوە.

ئەی چۆن لەناو ئەو تێکەڵاویەدا ئاستێك دابنێن و خۆمان بدۆزینەوە؟ چی کرا بۆ شۆڕشێکی رۆشنبیری و چۆن پرسیارەکانمان بەر جەستە بکەین و لەناو زریانی قەیرانەکاندا باس لەرۆمانی کوردی بکەین؟

لەم سەردەمەدا ناتوانین چارەسەری ئەو کەلێنە گەورانە بکەین؟ پەیوەندیان بەشۆڕشێکی نەتەوەیی بەربڵاوەوە هەیە، چەندین شۆڕشی تریش لەدوایەوە دەکرێت، چینەکانی کومەڵ ڕێکبخات.

ئەوە پرسیارێکی دورە لەم زەمەنەدا. ناشکرێت هەر بەم جۆرە بمێنینەوە، دەبێت جیهان بەجیهانی خۆمان بزانین و بەرەو ئایندە و روانینی گەردونی بچین.

رابردومان پڕ برینە لەخوێندنەوە و ئاوڕدانەوەدا توشی ڕاڕایی و سەرسوڕمان و بێهیوایمان دەکات. ئێستا پێویستی بەشۆڕشێکی ئەلیکترۆنی هەیە، بەفەزایەکی رۆشنبیری گەورە دەکرێت توانای دەرخستنی جیاوازیەکانی هەبێت، ئەوەی کۆمەڵگە دەگۆڕێت ناتەبابونی رۆشنبیریە لەگەڵ دەسەڵات و رۆشنبیری رەسمیدا.

دەبێت هەست بەر پرسیارێتی بکەین و شۆڕشی رۆشنبیری ڕۆڵی خۆی ببینیت و ببێتە چرایەك بۆ شۆڕشەکان.

رۆمان دەتوانیت ئێمە و زەوی و جیهان بگوێزێتەوە بۆ نیشتمانێکی نوێ. شۆڕشێك بکات بەزمانی داهێنەرانە بەرەو لەدایك بونمان ببات.

ڕۆمانی نوێی فەرەنسی لەڕێی نوسینی ڕۆمان نوسەکانەوە دامەزرا، خۆیان بەدەق و توێژینەوە گۆڕانکاریان دروست کرد.

پێویستە بەڕوانینێکی نوێوە جارێکی تر ئاستی خۆمان و رۆمان بزانین، ئەم وەرگرتنە تیۆریەی ڕۆمان لەسەر ئاستی تاقیکردنەوەی کۆمەڵە دەقێکی رۆمان نوسین و بواری رەخنەدا کۆششی چەند کەسێکە جۆراو جۆر.

لەناو رۆمانە کوردیەکاندا ئەوەی بەشێوەیەکی سەرەکی خاڵی جیاکەرەوەیە چەند رۆمانێکن، توانیویانە ئاستێکی باش وەربگرن، بچنە ناو بواری ئەزمون کاری و سیفەتی رۆمانیان وەرگرتووە و خاڵی جیاکەرەوەیان هەیە، داهێنان لەروی هونەری و تەکنیك و شێوازدا، پێویستە لەپرۆژەی تایبەت بەرۆماندا بەکۆمەڵە لێکۆڵینەوەیەکی باش ئاستەکانیان دەربخرێت.

رۆمانی نوێ لادان لەواقیع و نامۆبون و مانای مێژویەك هەڵدەگرن لەرۆماندا مانای مرۆڤ بێت. بەو خوێنەرانە دەکرێت(بوڵدیمان و هایدگەر)ئاماژەی پێدەکەن، کەسێك بەخوێندنەوەی بۆ پڕوسەیەکی

بەرهــەمهێن بچــێت، خودەکــان لەفــەزای هۆشمەنــدی ئەدەبیــدا یەکبگرنەوە.

کامەیــە ئــەو گۆڕانــە ئەنتۆلۆژیــەی کــراوە؟ ئــەی مانــای نامــەکانی ماجستێر و دکتورا چیە؟ لەپڕکردنەوەی بۆشایەکانی رۆشنبیریدا؟ کامەیە جیاوازی و خاڵی جیاکەرەوە و خستنە سەر بۆ هەژان و پرسیار و گۆڕان؟ پێویستە زانکۆکان بۆ ئاستێکی خوێندراوەی بەرهەمهێن خۆیان بگۆڕن، بەرەو پێشکەش کردن و ئامادە کاری نوێ.

ڕاپــەڕینی خوێنــدکارانی فەرەنســای ١٩٦٨ تــوانی ببێتــە خــاڵی گۆڕانکاری لەهەمو یاسای فەرەنسادا و بەگۆڕانی فیکری ناسرا.

راپەڕینی خوێندکارانی کورد نەیانتوانیوە پرسیارێکی مەعریفی و وروژێنەریان هەبێت، نەبونەتە پێشەنگی گۆڕان.

رۆڵی ئۆپزسیۆنیش زۆر خراپ بووە، لەوەی خواستی کۆمەڵگا و ئازارەکانی بێت. لای هەمو بیریارانی جیهان و تایبەت عەلی حەرب ئۆپزسیۆن دەبێت کاری رێکخراوەیی مەدەنی بکات و سیستەمێك دابڕێــژێت خەڵکــە گشــتیەکە لەگــەڵ پێــدراو و دەســتکەوتەکاندا یەکسان بکاتەوە لەداهات و بەرهەمهێنان و تۆڕی پەیوەندی بەچینی رۆشــنبیری نوێــوە لەســەر ئاســتی بەرهــەمهێنان و گۆڕانکــاری راستەقینە و تۆڕی پەیوەندی تەکنیکی و جەماوەری دروست بکات.

ئۆپزسیۆن دەنگی هەڵقولاوی نوێی چینی رۆشنبیریە، دەبێت هەڵگری بیری گۆڕانکاری ریشەیی بن، بەفیکرێکی داهێنەرانە. نەك بەیاری سیاسی، خەڵك دەکرێتە قوربانی. بواری رۆشنبیریش هیچ پێشکەوتنێك ناگرێتە خۆی. ململانێی سیاسی و بواری ئەدەب و رۆشنبیری سەرسوڕهێنەرن و بەتۆڕی پەیوەندی رۆشنبیری پڕ دەکرێنەوە.

ئەی دەبێت چی بکەین؟ هەتا رۆمان لەناو چەمکەکانی ئێستادا خۆی دابمەزرێنێت؟ رۆماننوسی بەتوانا بتوانن فەزایەکی سەرسوڕهێنەر بسازێنن، لەڕێگای گۆڕینی جیهانەوە، جارێکی تر لەناو گۆڕانەکاندا وێنامان بکەنەوە، هەمو شتێك لەم خاکەدا پیربووە، تەنانەت شیرە خۆرەیش.

لەزەمەنی پێکهاتنی تیۆریی رۆمان و گەشەسەندنیدا، سەدەی ترۆپکی راڕایی لەپێشهاتەکانی هەنوکەیی و ئایندە و ترس لەتەکنەلۆژیا گڕوگاڵ لەسەر ئەم ژانرە دەکەین؟ تەعبیرە لەهەمو ئەو شتانە و دەربڕین و نیشاندانی روداوەکانی ئایندە و چارەنوسی مرۆڤایەتیە بەگشتی، زۆر لەڕۆماننوسان بەمێژوی رۆحی مرۆڤایەتی دەزانن، لەم کەرنەڤاڵە فەزاییەی زمانی پەیوەندی نەتەوەکاندا چۆن بەشداری بکەین؟

رۆمان پانتاییەکی گەورەی لەڕۆشنبیری گەلاندا دروستکردووە و هەڵگری خوێندنەوەی جۆراو جۆر و روانینی فراوان و تایبەتمەندێتی لەلایەنێك لەلایەنەکانیایەتی، بەشیکردنەوەی زمان، کەسێتی، زەمەن، گوتار..هتد.

چۆن ئاستێکی تیۆریی بۆ رۆمانی کوردی دیاری بکەین؟ کارکردن و سنور و فەزا و جیهانبینی..هتد. چیمان کردووە لەتازەگەرێتی لەئەزمون و تەکنیك و زمان و پانتایی فراوانی ڕۆمانەکان و جیهانبینی و مانا شاراوەکانی دەق و نهێنیەکان و ئاماژە و ئەو شتانەی لەمیتا دەق و زەمەن و مێژو، نهێنیەکانی ئارکیۆلوژیای زمان و تۆڕە دەلالیەکان و گوتاری ڕۆمان، هتد. بۆ دۆزینەوەی پەیوەندیەکان بەئێمە و ئەو و ئەوانی دواترەوە، لەسەر مێژوی خوێندراوەمان بۆ ئایندە.

لەساتەوەختی ئێستادا بەهۆی فراوانی ڕۆشنبیری و ئاستەکانی ڕۆمان و پسپۆڕی تایبەتمەند بۆ ئەم بوارە کەسانی کەممان هەیە. لەکاتێکدا دەقی جوانیش لەرۆشنبیری کوردیدا هەیە، بەشێوەیەکی رەخنەیی نەخوێندراونەتەوە.

دەکرێت هەوڵێکی زۆر بدرێت لەبوارە جیاجیاکاندا کاری وەرگێڕان ئەنجام بدرێت، لەهەڵبژاردنی لێکوڵینەوە و دەقی چاك و گرنگ و باش، هەتا بتوانرێت بەرەو ئەوە بچێت خۆی داهێنان بکات، بەسود

وەرگـرتن لـەتیۆریی ڕۆمـان، سـەرەتا پێویسـتی زۆرمـان بەکتێبـە تیۆریـەکانی ڕۆمـان هەیـە، وەکـو وەرگێڕانـی کتـێبی(تیـۆریی ڕۆمان)لەلایەن نوسەر و وەرگێڕ مامۆستا(محەمەد کەریم)بەزمانێکی بـاش لـەزمانی فارسـیەوە وەرگێڕدراوەتـە سـەر زمـانی کـوردی و پێکهاتەی چەند لێکۆڵینەوەیەکی گرنگە لەسەر سەر هەڵدانی ڕۆمان و ئاستەکانی.

زۆر کتێبی تری تیۆریی و ڕەخنەیی گرنگن بۆ ئەوەی چاکتر لەڕۆڵی ئـەم ژانـرە بگـەین، وەرگێـڕان زمـانی دووەم و داهێنانـەوەی سـەر لەنوێی ئەو دەقەیە، پێویستە لیژنەی پسپۆڕ بۆ کاری وەرگێڕان بۆ کوردی و زمانەکانی تر لەهەمو بوارەکانی ڕۆماندا هەبێت، بەهێنانە کایـەی دەسـەڵاتێکی ئـەدەبی، هـەوڵێکی تـەواو بـدرێت بـۆ ڕاڤـە و خوێندنـەوەی دەقـەکان و نوسـینی دەقـی نـوێ، لەلێکۆڵینـەوە و خوێندنەوەدا ئاستەکانی ئێمە و ئەوان خۆیـان بـۆ ئایندە دەربخەن، هەتا وێنەی بونی خۆمانی تیادا ببینینەوە، بەرەو روانینی گەردونی بچین.

١٠

رۆشنبیری بەرهەمهێن

رۆشنبیری روانینێکی گشتیە بۆ ژیان و کۆمەڵگا و لەئاکاری فیکردا بەرجەستە دەبێت، تیشکدانەوەی کار و کرداری کۆمەڵایەتی گەلێکە بەهەمو چین و توێژەکانیەوە، لەپەیوەندی هاوشێوەیەوە لەئاین و بوارەکانی ئابوری و جوگرافیا و رەگەزەوە دروست دەبێت. پابەندی هۆشمەندی نەتەوەیە بەپێی گفتوگۆی زەمەنی بەردەوامەوە بەرەو گۆڕانگاری ریشەیی دەڕوات. پرسیارەکانی رۆشنبیری کوردی توشی گومانمان دەکات، لەبەر نەبونی خوێندنەوەی بەرهەمهێنەوە کار کردنی فیکری بەسەرماندا زاڵ بووە و جیاواز لەوەی بابەتی واقیعی بێت و زەمەنی ئامادەبونیشی لێ گۆڕیوین. جیاوازیەکی ڕیشەیی نیە و نەگەیشتوتە ئاستی خوێندنەوە و بەرهەمهێنان و خستنە سەر، هەوڵەکانیشی لەبواری نوسینی دەقی شیعری و چیروك و نوسیندا پێویستی بەخۆدۆزینەوەیەکی تەواو هەیە، چۆن و لەکوێوە دەست پێبکەین؟

دایەلۆژی رۆشنبیرە یاخی و نمونەییەکان، گۆڕان لەسەرجەم پێگە و بونیادەکاندا دەکات.

چۆن بتوانین پرۆژە و ئاستەکانی ئێستا و ئایندە و ڕابردو بزانین؟ پرسیارەکانمان لەو کارکردنانەوە بەرجەستە دەبێت بەبێ داهێنان و جیاوازی بونیان هەیە، ناتوانن بمانگۆڕن بەرەو نامۆبون و سەرسامی و گومان و پرسیار، بەرەو گواستنەوە لەجیهانێکی داخراوەوە بۆ جیهانێکی کراوە، بەرەو روانینی گەردونی.

ئێستا لەساتەوەختی پرسیارەکانداین و زمانمان گۆ ناکات، چی نامەیەکی ڕەخنەیی دەممان پێدەکاتەوە؟ کام گەردەلولەیە دەمانخاتە ناو شەپولی گۆڕانەوە؟

رۆشنبیری نیشتمانێکە بۆ جیاوازی و دایەلۆژ، "عەلی حرب " ئاماژەی پێدەکات، بۆ نوسینەوە و ناوهێنانی بیریارانی جیهان و هێنان و ڕیزکردنی پەرتوك نیە، بۆ کارکردن و خوێندنەوە و خستنە سەر و داهێنانە. ئاستەکانی رۆشنبیری شیبکرێنەوە، چین و توێژەکانی کۆمەڵ پەیوەندیان بەرۆشنبیریەوە هەیە، پێگەکانی میدیا بەگشتی، پرسیار و گۆڕانکاریەکان.

ئەم گۆڕانانە بەو توێژە دەکرێت، لەپرۆژەکانی بەرهەمهێناندا ئێمە و ئەوان بگوێزنەوە بەچەمك و فیکر و خوێندنەوەی نوێ، جارێکی تر

لەسەر ئاستی ئێستا و ئایندە و ڕابردو لەزەمەنی پرسیار و گوماندا وێنامان بکەنەوە بەوێنەی ئەنتۆلۆژی شاخ و فەزا بگۆڕێت.

ئەو هۆکارانە کارتێکەریان لەسەر دواکەوتنی رۆشنبیری لەڕابردو ئێستا و ئایندەدا هەیە، ئەو پانتاییە ترسناکانەی بونەتە بەر بەستی پێشکەوتن، بەکەسانی زانکوکان و فیکر و بیرمەندی بەرهەمهێن دەکرێن، کەسێك بڕەو بەئەزمونەکەی بدات و رۆشنبیریەکەی دەوڵەمەند بکات، بەشێوەیەکی داهێنەرانە شوناسی خۆی ڕێکبخات،(عەلی حرب)ئاماژەی پێدەکات : ئەو کەسەی مارەسەی تایبەتمەندێتی خۆی بەوێنەیەکی جیهانی بکات، بەم پێیەش ئەو کەسەیە کەلتور و تایبەتمەندێتی و نیشتمان بگوێزێتەوە بۆ زەویەك فیکری جوان و چەمکی داهێنەرانەی تیادا بڕوێت.

چۆن بەرەو هۆشیاری ئەدەبی دەچین؟ کێشەی هۆشیاری پابەندە بەهۆشیاری نەتەوە، چۆن بەرەو پانتاییەکانی گۆڕان و هۆشیاری هاتووە؟ لەداخراوی کۆمەڵگەی کوریدا دوای گۆڕانکاریەك ڕویدا، نەیتوانی شۆڕشی ڕیشەیی بکات و چین و توێژەکانی کومەڵ یەك بخات و ڕێکخستنی چینایەتی و نەتەوایەتی بکات، لەڕوی فیکر و بەرهەمهێنان و مەعریفەوە ناکامڵ بووە و گۆڕانەکانی لەسەر کۆمەڵ نەگەیشتۆتە ئاستی بەرهەمهێنان،(ڕیجس دوبریە)ی نەبووە شۆڕش

لەناو شۆڕشدا بکات، بەو شیرازە پچڕاویە ماوەتەوە، رۆشنبیریش بەلاوازی و کەمتەمەنیەوە، لەدوای گۆڕانەکانی دیکتاتۆری سەربەستیەکی وەرگرتووە، توانای شۆڕشی رۆشنبیری نەبووە، هێنانی دیموکراتی و ناونانی پێویستی بەکارکردن و پیادە کردن و شیکردنەوە و ڕاڤە و تیۆریی کارکردن و بەرهەمهێنانی فیکری و یاسایی هەیە، بەتایبەتی لەناو نەتەوەیەکدا شیرازە پچڕاوبووە. دیموکراتیش پێویستی بەزەمینەیەکی پێشوەختە هەیە، پابەندە بەهۆشیاری کۆمەڵەوە، ئاستی خوناسینەوە و بەرهەمهێنان و خۆڕێکخستن کەسەکانی فیکر و داهێنان دەیکەن.

جگە لەوەیش هەوڵ بۆ زانستی و ڕێکخستنی کومەڵایەتی و چینایەتیش نەدراوە و شۆڕشی ڕیشەیشی نەکردووە.

هەمو گۆڕانەکانی ئەوە دەخوازن، کورد ئەمڕۆ خۆی کارکەری ئەو کارە مێژوییە نیە و داینراوە بۆ قەدەری ڕۆژگار، ئەم شۆڕشە چارەنوس سازە پێویستی بەتوانای هۆشیاری کۆمەڵەوە هەیە، بەشێوەیەکی گشتی کەسەکانی داهێنان بەبڕوا بون بەهێزی خۆیانەوە هەوڵ بدەن، دەبوایە بەرپرسەکانی دەسەڵاتی کوردی وەکو" غاندی" بەپارچە قوماشێکی شرەوە بیانوتایە:(نوێنەری گەلێکی ژیردەستە و برسین)

بەپێچەوانەوە مێژو بەڕێکراوە بەپیرۆزی، توانای بەسەراچونەوە و خوێندنەوەی نەبووە، لەجەنگ و ئاشتبونەوە و ساڕێژی زامەکاندا بووە و لەنوشینی شەرابی سەرکەوتندا، بواری رۆشنبیریەکی فراوانی نەبووە لەداخراویەوە بەرەو کرانەوە و جیهانبینین بچێت، نەکەوتۆتە بەر خوێندنەوە و ڕەخنە لێگرتن، داهێنان و خستنە سەری هەبێت، بەم جۆرەیش رۆشنبیری کوردی چۆن ڕیشەی خۆی دابکوتێت؟

کورد ئێستاش نەتەوەیەکە لەقوناغی شۆڕشدایە، چین و دەسەڵات و دەستەی هەڵبژاردە و پێشڕەو و تیۆریی شۆڕشی نیە، کاری نەوەی ئایندەیە، ببنە پێشەنگ و نەوەی ئێستا بخەنە بەر بەر پرسیارێتیەوە.

رۆشنبیرانی یاخی و نمونەیی هەوڵی پێکهێنانی مەعریفە دەدەن، چۆن فراوانی ژیانیان بۆ بکرێتەوە؟ ئەو خودانەی دەتوانن بەجیهانیمان بکەن و بۆشایەکانمان بەداهێنان پڕبکەنەوە، هێڵی ئاسۆیی کارکردنمان بۆ بکێشن، لەجیهانی لەدایکبوندا.

رۆشنبیر دەبێت هەوڵی دروست بونی ڕای گشتی و هۆشیاری کومەڵایەتی بدات بۆ هەستێکی ئەدەبی.(عەلی حرب)ئاماژە بەدەسەڵاتی رۆشنبیر دەکات:

(بەڵکو دەسەڵاتێکی رەمزیە، واتە دەسەڵاتی نوسین و قسەکردنە، لەکۆتایدا دەسەڵاتێکە بەسەرخود و عەقڵەکاندا پراکتیك دەکرێت بەهۆی ئەو بەرهەمە ڕەمزیانەوە لەفیکر و زانیاریدا خۆیان دەنوێنن).(٢٦)ل٥٧

ئەم دەسەڵاتە رەمزیە پرسیارە لەپراکتیك کردن و ئاستی خوێنەراندا، کامەیە جیاوازی و ئاستەکانی خوێنەر واتای ڕاڤە و هەڵوەشاندنەوە هەڵبگرێت؟ خوێندنەوەی بیرمەند خستنە سەر و داهێنانێکە، وەك خوێندنەوەکەی(هایدگەر)بۆ(هوڵدرلین). یان(نیتشە)بۆ(زەرادەشت)، لەو ئاستەدا بەرهەم دێت ئەو خودە خاوەنی هۆشیاریەکی ئەدەبی بێت، بواری رۆشنبیری دەخرێتە بەردەم واقیعی پرسیاری سەرسوڕهێنەر.

چۆن باس لەهۆشیاریەکی ئەدەبی بکەین؟(بوڵدیمان)شیکردنەوەی دەکات، پرسیاری خود بەتوڕێك لەدەرکەوتنی جیاواز دەزانێت، زیاتر لەنێوان خودەکاندا، لەلای(کانت)لەکرداری دەسەڵاتدا لەعەقڵی خوێنەردا ڕودەدات، دوایی لەپەیوەندی ئاڵوگۆڕی خودەکاندا لەسەر ئاستی نوسەر و خوێنەر، پەیوەندی کێشەکانە، لەنێوان خودی پێکهاتە و زمانی پێکهاتەدایە، لەکۆتایدا خود ئەو پەیوەندیە لەڕێگەی ناوەندێتی کارەکەوە لەگەڵ خۆیدا بەراوردی دەکات.

(هایدگەر)لەروبەڕوبونەوەکەیدا لەگەڵ(کاسیرر)لەسەر کتێبەکەی کانت(رەخنەی عەقڵی تایبەت)رونی کردەوە، چوارەم یان پێنجەم گرانترین کتێبی فەلسەفییە لەسەر ئاستی جیهان. هەتا ئێستا بەهەڵە لێی تێگەیشتون، مەعریفە لەعەقڵەوە بەرهەم ناهێنرێت، مەعریفە لەخەیاڵی داهێنەرانەوە بەرهەم دەهێندرێت، خەیاڵ پێش عەقڵ دەکەوێت و دایدەمەزرێنێت نەك بەپێچەوانەوە. خەیاڵی داهێنەرانە ئەوەیە تایبەتمەندی مرۆڤ دادەمەزرێنێت و ناوەرۆکی مرۆڤ لەسەرەتادا شاعیر بووە، شیعر بەر لەفەلسەفە بونی هەبووە. بەردەوامیش هایدگەر ئەوەی ڕەتکردۆتەوە، پروژەکەی بگاتە ئەنسرۆپۆلۆژیای فەلسەفی، بەواتای کانتی، ئامانجەکەی بۆ بەئامانج گەیشتنی ئەنتۆلۆژیای بنەڕەتی بووە، نەکو بۆ زانستی مرۆڤی ئەزمونگەری، پێشنیازی پرسیاری خود ناکات لەم چەمکەوە، ئەزمون گەری یان دەرونزانی، تەنانەت ئەو مێژویەیش لای(دلتا)ی هەیە.

پێشنیارەکەی هایگەر لەڕێگەی پەیوەندی بەوتەی پێکهاتەی بونەوەیە، لەلای(فۆکۆ)ڕێرەوی دیاردەیی و هایدگەری بۆ زۆر ڕێچکەی جیاواز دەڕوات، ئە و بەرەو پرسیارەکانی خود قوڵ دەبێتەوە،(بوڵدیمان)بەم جۆرە خودەکان شیدەکاتەوە: لەسەرەتادا

چوار جۆری جیاوازو چاوەڕوانکراو لەلای(لودڤنغ بنز ڤانغر)دیاری دەکات:

(ئەو خودەی بڕیار دەدات، ئەو خودەی دەخوێنێتەوە، ئەو خودەی دەنوسێت، ئەو خودەی خودی خۆی دەخوێنێتەوە، قوتبونەوەی کێشەی پەیبردن بەو ئاستە هاوبەشەی ئەم خودانە تیایدا پێکدەگەن، پاشان دامەزراندنی یەکێتی هۆشیاری ئەدەبی، سەرەتای ئاستەنگە مێتودیە سەرەکیەکانە لێکولینەوە هەراسان دەکات).(٢٧)ص٧٧ .

بەم پێیەش ئاستی هۆشمەندی ئەدەبی بەر جەستە دەبێت بواری رۆشنبیری ڕێکدەخات و پرسیاری جیاوازیەکانی رۆشنبیری دروست دەبێت، چی بۆ یەکێتی هۆشیاری ئەدەبی و پەیوەندی ئێمە و ئەو و ئەوانی دواتردا کرابێت؟ کامەیە دایەلوژ و پرسیارە سەر سوڕهێنەرەکان و ئامادەکاری و نامەکانی ئایندە؟ خوێندنەوەکانی خود و ئەو دەسەڵاتە رۆشنبیریەی هەیە؟ کامەیە ئەو نامە سەرسوڕهێنەرەی پرۆژەی گۆڕانی ئێمە و ئەو و جیهانە؟ کامەیە بەسەرا چونەوە و پیشنیاز و ڕەخنەی بەرهەمهێنان؟ کام خوێندنەوەیە بۆ دەسەڵات کراوە؟

رۆمـــانیش ئاســـتێکی خوێنـــدراوەی لەرۆشـــنبیری کوردیـــدا وەرنەگرتووە؟ هەتا جیاوازیەکانی بزانین؟ بەهەر زمانێکی تریش بنوسرێت دەچێتەوە سەر ڕیشەی تیۆرەکەی ئەورووپیە.

رۆمانی کوردی هیچ ڕوڵێکی تیۆریی نیە و نەیتوانیوە لەزەمەنێکی مێژویی بەرەو کۆمەڵگەیەکی نوێ جیاببێتەوە بۆ زەمەنی ئایندە؟

رۆمان بەبێ دەرخستنی جیاوازیەکانی لەڕوی ئەزمون و هوکارەکانی تەکنیك و شێوە و زمانەوە شوناس و جیاوازی خۆی وەرناگرێت.

ئەوەی کاریگەری لەسەر رۆشنبیری کوردی هەیە رۆشنبیریەکی گەلیە بۆتە هۆکاری نەهامەتی. زۆر لەبیریارانی جیهان بەترسناکی دەیبیننەوە، لای(ماتیۆ ئارنولد)و(خۆسیە ئۆرتیکا)رۆشنبیری گەلی هی چینە کارکەرەکانە و رۆشنبیریەکی ترسناك دروست دەکەن. ئەو کەسانەن هێز و دەسەڵات دەگرنە دەست، هاوشێوەی شارستانی و رۆشنبیری گەلین، دەرفەت بۆ کەمایەتیەکان ناهێڵێتەوە.(خۆسیە ئۆرتیکا)رۆشنبیری گەلی لەرۆژئاوادا بەرەشبینی رەوشتی دەبینێت. لای زۆر زانای تریش بەدروست کەری ئاڵۆزی بۆ رۆشنبیریەکان ناویان دەبەن .

غرامشی پشت بەرۆشنبیری هەڵبژاردە دەبەستێت، رۆشنبیری گەلی تێکەڵاو، چینی باڵا و خوار و ئۆپزسێۆن روبەڕو بەفەرمانبەری

بونیەی سەرەوە دایاندەنێت کار دەکەن بۆ ئایدۆلۆژیای چینی باڵادەست، لای ئەو رۆشنبیران لەهەمو چینەکانەوە لەدایك دەبن.

ئێستا رۆڵی رۆشنبیری نێردراو و هەڵبژاردە و پێشکەوتو نەماوە و جگە لەدابڕان هیچ بەرهەم ناهێنن؟ دەبێت کار بکرێت بۆ بەدیهێنانی دەسەڵاتی مرۆڤ لەرێی کێشەکانی گشتی و نەخشەکێشان لەپانتاییەکاندا، بەرەو روانینی گەردونی.

١١

رۆمان و مێژو

رۆمانی ئەدەبی و مێژویی جیاوازن و رۆمانی مێژویی وەك چەمكە باوەكەی كەسایەتی و رووداوی حەقیقین، بەشێك لەمێژو پێكدەهێنن، لەگەڵ رەوتی ئەدەبیدا بەشدار دەبێت و رۆمانی ئەدەبیش لەگەڵ رەوتی مێژویدا بەشدارە و كار لەدیاردەی كۆمەڵایەتیدا دەكات و دیاردەی كۆمەڵایەتیش مێژوین. جیاوازیش لەنێوانیاندا ئەو پانتاییەیە لەنێوان زەمەنی گێڕانەوە و زەمەنی رووداو و زەمەنی ئەو رووداوەی دەگێڕدرێتەوە.

باختین دەڵێت: رۆمان سەرچاوەیەكی ناتەقلیدیە بۆ مێژو. زۆریش رۆمان بەنوسینەوەی مێژوی نایاسایی دەژمێرن. بەلزاك و ئەمیل زۆلایش خۆیان مێژو نوسی ژیانی كۆمەڵایەتی سەردەمەكەیان بون.

زۆر پرسیاریش کراوە لەوەی رۆمان سەرچاوەیەکە لەسەرچاوەکانی مێژو، یان مێژو سەرچاوەی رۆمانە؟ لای زۆریش مێژویەکی ئەندێشە ئامێزە لەناو بابەتی مێژودا.

یەکێك لەپێکهاتە و سەرچاوەکانی رۆمان زانستی مێژووە، پەیوەندی رۆمان و مێژو وەك ئاڵوگۆڕی شیردەری بەرامبەر و مێژوی باوك و باپیرانە.

لەلای باختین رۆمان ژانرێکە کلێشە و هونەری تاك وەرناگرێت، لەنوسینەکەی لەسەر(فرۆید)رونی کردەوە مێژوی رۆمان بەکۆ خۆی دەناسێنێت، نەکو بەسیفەتی تاك، رۆمان هەمیشە کار بۆ ئایندە و ڕوداوەکانی دوا ڕۆژ دەکات و ژانرێکە هەمیشە گەنجە.

لای زۆر لەتوێژەرەوان هونەرێکە بێ یاسایە، کلێشە و ڕەمزی تەقلیدی لادەبات، رۆمان کار بۆ پێشبینی ڕوداوەکانی ئایندە و تەکنەلۆژیا و کولارەی ئەفسانەیی دەکات لەسەد ساڵی ئایندەدا؟ یان هەر شتێکی تر، لەزەمەن و جێگەی تەقلیدی ناوچەیی دەرچووە و دەبێتە گەردونی و جیهانمان بۆ دەکاتە گوندێك، نەکو تەنها کارکردن بێت بۆ مێژو، بەپێچەوانەوە لەسەر ئاستی خوێندنەوە و نوسین زەمەنی نوێ بەرجەستە دەکات.

(فەیسەڵ دەراج)شیکردنەوەی رۆمانی عەرەبی دەکات لەسەر ئاستی نوسینەوە سەر بەزەمەنی نوێگەری گەردونیەو لەسەر ئاستی خوێندنەوە سەر بەزەمەنی تێکەڵە بەنوێگەری.

(مانای مێژو لەرۆماندا مانای مرۆڤ دەگەیەنێت، سەردەمانێك چاوەڕوانی کاتێکی ئارەزو پێکراوی دەکرد پێی نەگەیشتبو، بەبێ پێشبینی کردن بەسەردەمانێك گەیشتبو هەرگیز ئارەزوی نەکردبو، هەمو کاتەکان لەهەنوکەیەکی ژیاودا تیایدا دەتوێنەوە، ڕابردویەك پێی گەیاندووە تێکەڵە بەتاریکی و ئایندەیەکی نادیاری لێدەردەچێت).(٢٨)ص٣٦٦

بۆ زەمەنی رۆمانی کوردیش دەگەڕێینەوە بۆ زەمەنی نوسین و خوێندنەوە، چۆن لەمێژودا کار کراوە؟ کامەیە مێژو واتاکەی؟ لێکدانەوەی مێژو لەڕوانینی رۆمان نوس و نوسەرانی کوردەوە شێوازی تاکی وەرگرتووە یان تاکو کۆیە؟ ئایا مێژو لەرۆمانی کوردیدا چۆن دەبینینەوە؟ کام مانایە لەسەر مرۆڤ بەرجەستە دەکات؟

چۆن بڕوانینە پەیوەندی و ئاست و قوناغ و مانای مێژو؟ لەڕەوتی بونیەی ئابوری و کۆمەڵایەتی نوێدا رۆمان دەربڕینە لەکارکردن و مامەڵە لەم واقیعەدا بەناکۆکیەکانیەوە لەنێوان خود و تاکە کەسدا هەوڵی گەشەکردنی تاکی داوە. هەمو رۆمانێك بەردەوامی بونە

لەگەڵ خۆشەویستی بۆ مێژو، بۆ دۆزینەوەی کۆمەڵگایەك لەدڵی خودەوە یان تاکە کەسەوە بۆ خۆشەویستی و رزگاربونی خود لەنوقوم بون لەمێژودا، ئەمە دیاریکردنی زەمەنی رۆمانە.

رۆمان گوتارێکی ئیستاتیکی گێڕانەوەیی و رۆشنبیریە، لەقوڵایی چینەکانەوە ژێرخان دەکاتە چاوگی رۆشنبیری و سروشی شوناسی دەدۆزێتەوە. گوتارێکی خودی کەسیە، جیابونەوەیە لەخودی نوسەر و ئەم خودێتیە دەگوێزێتەوە بۆ کۆمەڵی، کەسی تاك دەرکەوتنی دیاردەی کۆمەڵایەتی نوێیە، واتای دەرچون لەتاکەوە بۆ کۆ و فرەیی.

(فەیسەڵ دەراج)بەوردی شیکردنەوەی دەکات: لەلای هێگەڵ کێشەی دەرچون لەمێژو سەری هەڵداوە و ئەو دوای ئەوە کۆتایی مێژو دەبینێت، واتاکانی لەسەر ناپلێون ڕوحی شۆڕشی فەڕەنسای بەرجەستە کردووە، سەرەتایەکی سەدیمی و کۆتایەکی تەواوکەری بۆ مێژو هەیە، لای مارکس مێژو بەڕوڵی خۆی کۆتاییەکی تر دەبەخشێت، لەوەی جاری وا هەیە کۆمەڵگەی شیوعی پێگەی دەوڵەتی بڕوسی دەگرێتەوە و تیایدا ململانێی چینایەتی ناپلیۆن لەسەر پشتی ئەسپەکەی دێنێتە خوارەوە لەهەندێ جاری تردا.

رۆمان یەکێکە لەباشترین نواندنە ئەدەبیەکانی تر فەلسەفەی دوای تازەگەری پیایاندا تێپەڕیبێت، بەکردار و کاری مەیدانی. لێرەدا

دەتوانێت شوناسی تیۆریی خۆیان لەسەر دیاری بکەن. رەگەزێکی ئەدەبیشە لەگەشەکردنیدا بەمێژووەوە پەرەی سەندووە و جیاوازی لەگەڵدا دروست کردووە، لەروی سایکۆلۆژیەوە کەسێکی تاك و سایکۆلۆژیە و کەسێکی کۆمەڵایەتی مێژویشە.

لەنێوان گۆڕانە کۆمەڵایەتی و رۆشنبیریەکاندا تاکە کەس دەرکەوت، بەهایەکی مرۆڤایەتی رزگارکراوی هەیە لەبەردەوامی و گەشەکردنیدا وەك ئەوەی مافی بونی خۆی هەیە و پەیوەندی کۆمەڵایەتی نوێ پێکدەهێنێت، جیاواز لەوەی دابڕاو بێت لێی وەك جیاکردنەوەی کۆمەڵگا لەشوان و هاوڵاتی بوندا.

رۆمان بەفەلسەفە پەیوەند بو، سەرەتا فەلسەفەی رۆشنگەری رۆسۆ و ڤۆلتێر و دیدرۆ رۆمانی ئەندێشە ئامێزیان داهێنا، لەچەرخی بیستەمدا بەجان بۆل سارتەر کۆتایی پێ هات.

لەروی فەلسەفیەوە گەڕانە بۆ بون و هەبونی مرۆڤ و کۆمەڵگای مرۆڤایەتی ئەم شوناسانە تایبەتمەندی تەواوی دەدەنێ:

شوناسی خودی نوسەر لەروبەڕوبونەوەی خۆیدا و شوناسی گێڕانەوە و شوناسی دەقی نوسراو.

زۆر لەرەخنەگرانیش ئەو پرسیارە دەکەن: ئایا هۆشمەندی مێژویی مەرجە بۆ نوسینی رۆمان؟ رۆمانی مێژویی گەشتی زەمان و جێگە دەگوازێتەوە بۆ جێگە و زەمەنێك هیچ شتێك دەربارەیان نازانێت.

زۆر لەو رۆمانانە دەرچون لەنێوان واقیع و خەیاڵدا لەرێگەی چنینی خەیاڵی رۆمانسیەوە، دوایی لەگەڵ روداوی مێژویدا یەکدەگرنەوە.

لای زۆریش لەرەخنەگران رۆمان سەرچاوەیەك نابێت بۆ زانیاری مێژویی، ئەو رەنگێکی ئەدەبیە، پشت بەخەیاڵێکی فراوان دەبەستێت.

جگە لەوانە دەیەها رای تر هەیە، دەتوانین کورتیان بکەینەوە، پەیوەندی نێوان رۆمان و مێژو وەك پەیوەندی شیردەریە لەنێوان خێزانەکاندا، کەواتە چۆن وەڵامی ئەم پرسیارە بدەینەوە:

ئایا رۆمان سەرچاوەیەکە لەسەرچاوەکانی مێژو، یاخود مێژو سەرچاوەیەکە لەسەرچاوەکانی رۆمان؟

زۆر هۆکاری هاوبەشی مێژو رۆمان بەیەکتری دەبەستنەوە، وەك مرۆڤ و زەمان و جێگە و سروشت و چیرۆك و گێڕانەوە.

نوسەری رۆمان دەبێت لەنێوان مێژوی کەسی تایبەت سروشتێکی خەیاڵی هەیە دەربچێت، بۆ مێژوی واقیعی هی گەلانە. رۆمان دەبێت لەسنوری ناونانی کۆنی مێژویی دەربچێت، بەرەو ئەو سنورەی مێژوی ئەدەبی دروست بکات.

رۆمان توانی لەئێستایەکی سەرکەوتو ئایندەیەك جیابکاتەوە، ئەو قۆناغانە بپڕێت هۆشمەندی هەڵس و کەوتی کۆمەڵایەتی کۆنن.

رۆمـــانی نـــوێی فەرەنســـی لەناوەڕاســـتی ســـەدەی بیســـتەمدا بەجیاکردنەوەی بابەت و چڕکردنەوەی ناوەرۆك و نەهێشتنی رۆڵی پاڵەوانی تەقلیدی و دیاری نەکردنی شوێن کات توانی رەوتی رۆمان بگۆڕێـــت. لـــەم گـــۆڕان کاریانەیشـــدا ئایـــدۆلۆژیای ســـەرکەوتو بەرهەمـدەهێنرێت مـرۆڤ دەخاتـە نـاو شارسـتانیەتێکی مەزنـەوە. نۆفالس دەڵێت:

(مێژو دەبێتە پەرتوکێکی خودایی).

شۆڕشی زانستی و پیشەسازی بەگۆڕانی کۆمەڵایەتی دەناسرێت، ئـاڵوگۆڕی رۆمـانی کلاسـیکی و هونـەری تەقلیـدی یـەك رەنـگ بـو، رۆمـانی مەنـەلۆژ بـو، ئەلبۆلیفۆنیـە رۆمـانی فرەدەنگـی جێگـەی گرتەوە، ئەم زاراوەیش واتای گواستنەوە بۆ پانتاییەکانی ئەدەب و رەخنە.

جیابونـەوەی خـود و تاکـە کەسـی جیابونەوەیـە لـەخودی نوسـەر، کەســی تــاك دەرکــەوتنی دیــاردەی کۆمەڵایــەتی نــوێ بــو، دور لەوێنـەگرتنی بـەردەوامی بیـۆغرافی مرۆڤایـەتی و چـووە نـاو مرۆڤـی سەر زەویەوە و توانی شوناسی خۆی بەجیهانەوە ببەستێتەوە.

زۆر لـەو رۆمانانـەی نوسـراون چارەنوسـی مرۆڤایـەتیان هـەڵگرتووە، جێگە شوناسی رۆمان دیاری ناکات، رۆمانی مادام بۆڤاری فلۆبیر لەگوندایـە و رۆمانێـك نیـە لەسـەر گونـد. سـەد سـاڵ لەدورەپـەرێزی

گابریل گارسیا مارکیز بۆ گونده و هەمو چارەنوسی مرۆڤایەتیە، ئەو نوسەرەی رۆمان دەنوسێت بونەوەرێکی ئامادەیە لەمێژودا، ئەو کەسایەتیانەیشی کاریان پێدەکات هەرچەندە دابڕاو و نامۆیان بکات ناتوانرێت تەواو ریشەیان لەمێژودا دەربهێنێت و دابڕاویان بکات. مێژو و رۆمان وێنەی شێرپەنجە لەجەستەیەکدا سەرهەڵدەدەنەوە، فەلسەفەی ڕوشنگەریش لەکۆتایی مێژودا دەرکەوت، بەپاڵپشتی بیری پێشکەوتن گەشەی پێدا.

مرۆڤی نوێ نمونەی مرۆڤی خەیاڵکەرە، بەرەو زەمەنی نوێگەری گەردونی هاتو قوناغێکی پێکهێنا جیاواز لەوەی مێژو بنوسێتەوە، پێشبینی روداو و مێژوی ئایندەیەك دەردەخات ئێستا نەماندیوە.

(رۆمان مێژو لێکدەداتەوە و ڕەتیشی دەکاتەوە، لێکدانەوەی ڕەتکراوە داڕشتنە هەمەجۆرەکان دەخوازێت، مێژو بریتیە لەدەسەڵاتێکی خراپەی تازە بووەوە).(٢٩)ل ٣٦٧

لای زۆر لەتوێژەوەران رۆمان تیشکدانەوەی واقیعی مێژوییە، زۆریش بەخوێندنەوەی دابڕانی دەزانن لەمێژو پەیوەندی بەو دابڕانەوە نیە، مێژوی گەشتێکی زەمانی دەگێڕێتەوە، بۆ جێگە و زەمەنی تر هیچ شتێك دەربارەی نازانێت و کار لەسەر نامۆبونی مرۆڤ دەکات، لەتوانایدا هەیە ناوەرۆکی ونبو هەڵبگرێت، رۆمان واقیعێکی تر بۆ مرۆڤ بەر جەستە دەکات.

هیچ رۆمانێك و رۆماننوسێك نیە بەئێستا دەست پێنەکات، ئەم ئێستایە فانۆسێکی ئەفسوناویە بەدوای دۆزینەوەی ئەو دیمەنانەی لەڕابردو نیشانماندراوە، ئایا چی پرسیارێکیان لەسەر ئایندە خوڵقاندووە؟ چۆنمان دەگوێزنەوە؟ کامەیە کیشە و جیاوازیەکانی رۆمانی کوردی لە نێوان خودی نوسەر و تاکەکانی کۆمەڵگادا؟ لەرۆمانی عەرەبیشدا جێگەی مشتومڕە،(فەیسەڵ دەراج)جیاوازی لەنێوان کۆمەڵگە و تاکەکانی نوسەردا دەکات:

(رۆمانی عەرەبی ئەو کەسانەی دۆزیەوە دەینوسنەوە، نەك لەکۆمەڵگایەکی نوێ بانگەشەی نوسینەوەی دەکات، لێرەدا رۆمان سۆزداری زمانی نەتەوەیی و چاك سازی زمانەوانی و کۆمەڵگای مەدەنی و مافی بەهاوڵاتی بون دەکات، گرەو لەسەر ڕابردو دەکات لەبری ئەوەی رابردو بکات بەکۆن، بەگریمانەکان ڕازی دەبێت و لەیەقینیش دڵنیایە).(٣٠)ل ٣٦

رۆمان و مێژو ئاڵۆزی و ناتەبایی و پەیوەندیەکی زۆر ئاڵۆزیان هەیە، رۆمان شوشەی عەترێکی گەردونیە، هەمو رەنگ و بۆن و تام و شێوە و شێوازێك، بەبون و زەمەن و هەبونەوە دەگرێتە خۆی، بونی مێژویش وەك لقێك لەزانستەکان و مەعریفەی گشتی و زانستی بونی هەیە، ئەوەی ئێستا رۆمانی بێ یاسا دەیخوازێت، گۆڕانی مێژووە بۆ روداوی ئەفسانەیەکی دەستکرد، هەر هەمان

مێژووە لەڕێی رەمزو ئاماژە و نیشانە و ئیقونەوە دەدۆزرێتەوە.بۆ ئایندەیش پێشبینی روداوێکی ئەفسانەییە، پێشبینی نەکرابێت و دودڵی و گومان و راڕایی لەرودانی بکرێت.

کاری رۆمان تێپەڕاندنە لەمێژوی باو بەرەو مێژوی گەردونی، پێویستە زەمەنی هاوچەرخ بنوسێتەوە، مێژونوسان نەیاننوسیوە، پەنجەرە و فراوانیەکی نوێ لەوە بەر نەبینراوە.

١٢

فەزای رۆشنبیری

فەزای رۆشنبیری گۆڕانکاری ریشەیی بەسەردا هاتووە و ناتوانرێت پێناسەیەکی رەهای بۆ دابندرێت، بەفیکر و دەربڕین ببەسترێتەوە و لەکێشەکانی رۆشنبیری ژیان و ئامانجی ئایدۆلۆژی و بواری ئەدەب و شیعر و ئاین و فۆلکلۆر و هونەرەکانەوە پێ ناسە بکرێت. ئێستا دەلالەتە لەسەر ژیان و شەپۆلی رەنگەکان و سینەما و دراما و مۆسیقا و شێوەکاری و بەرگ و بناغەی کۆمەڵایەتی و ئەوانەی رەنگدانەوەی کۆمەڵگان. رۆشنبیری ناوەندێکە مرۆڤ دەبەستێتەوە بەهەمو پێگەکانی مەعریفەوە، ئەوانە دەگرێتەوە داهێنان و دابەشکردن و چالاکیان هەیە و بواری زانیاریە نوسراوەکان، ژمارەییەکان، ئەو زانستانەی فەزای رۆشنبیری دەگرنەوە. بەرنامە و هاوکێشەی ماتماتیکی و داتا و هونەری بینراو وەك فیلم و تابلۆو نەخشە و کارە پیشەییەکان و بەشداری یادەوەری و پاشخانی

زیهنی ئەو رەنگانەی دەربڕینن لەناخ و بونی مرۆڤ و لەخۆیان و ژیانیان.

پۆلین کاری فەزای رۆشنبیری کوردی پێویستی بەگۆڕان و کارکردنی ریشەیی هەیە، بەشیکردنەوەی واقیعی رۆشنبیری دەکرێت. بۆ ئاستی رۆمانی کوردیش لەبواری میدیادا چاو خشاندنەوەیەکی گرنگی ددەوێت، میدیا بەهەمو بەشەکانیەوە کاریگەری لەسەر گەشەکردنی رۆشنبیری هەیە.

رۆڵی میدیا چیە؟ چۆن تۆڕی پەیوەندییەکانی ئێمە و ئەوانە؟ چۆن دەبێتە ئاڕاستەیەکی کارتێکەر لەداڕشتنەوەی پەیوەندی و ئاکار و رەوشتی کومەڵایەتی؟ لەکاتێکدا میدیا بەرەو بونیادەکانی کۆمەڵایەتی هەنگاوێکی ڕیشەیی نەناوە؟ ئەرکەکانی پەیوەندی بەو گۆڕانانەوە هەیە رۆژانە دەبێتە دایەلۆژی گشتی و زمانی ئاخافتنی تاك و کۆمەڵ بەداهێنان لەهەمو بەشەکانی میدیایدا، لەڕوی شێوە و تەکنیك و زمانەوە. ئایا میدیا چی جیاوازیەکیان دروست کردووە بۆ گواستنەوە بەرەو گۆمەڵگەیەکی مەدەنی، زۆر بابەت بڵاو دەبنەوە بەبێ پرۆژە و تیۆریی میدیایی؟ کام پلان و نەخشەیەی هەیە بۆ گۆڕانی کۆمەڵ بەشێوەیەکی داهێنەرانە لەبوارەکانی مەعریفەدا کومەڵگا بەرەو جیهانی نوێ ببات؟

ئەوەی جێگەی پرسیارە میدیایەکی سەربەخۆمان نیە، داهێنان دایمەزراندبێت، هەر حزبە میدیایەکی بەرفراوانی کردۆتەوە. ئایا لەتوانایاندا هەیە بەداهێنان و بۆشاییەکان پڕ بکەنەوە؟ کام تاریکیەیان ڕوشن کردەوە؟ چی لێکوڵینەوە و بەدوادا چونێکیان کردووە؟ چی ترسێکیان بۆ دەسەڵات دروست کردووە؟ هەوڵی بەسەرا چونەوە و گۆڕان بدات؟ دەبو دەسەڵاتی رۆشنبیری رەسمی ڕۆڵی خۆی بگێڕایە، زەمینەیەکی رۆشنبیری جیاوازی دروست بکردایە. بۆ هۆشمەندی یەکەیەکی ئەدەبی و دامەزراندنی ئاستی خوێنەران و هۆشیاری ئەدەبی، عەلی حەرب شیکاری دەکات:

(خوێنەر ئەوەیە، یەکەم شایەتحاڵێکە دەبینێت و دەبیستێت، ئەندێشە دەکات و خۆی دەنوێنێت، تێدەگات و نرخی دەزانێت، هیچ نرخ زانینێك بەبێ گەواهی ناکرێت و دووەم خوێنەر شیکەرەوە و لێکدەرەوەیە، ڕوداوەکان شیدەکاتەوە بەئەندازەی لێکدانەوەی وتراوەکان، هیچ تێگەیشتنێك نیە بەبێ شیکردنەوە یان لێکدانەوە، لەدوا جاردا خوێنەر بریتیە لەڕاڤەکار و هەڵوەشێنەر).(٣١)ل ٣٣

ئاستی خوێندراوەی رۆشنبیری و داهێنانەکانی چین؟ لەکوێوە پرسیار لەسەر لایەنە گرنگەکانی رۆمان بکەین؟ توانیویانە تەوژمێك بەتوێژینەوە و ڕەخنەی رۆمان بدەن؟

نوسینێکی سەر پێیانەی رۆژنامەنوسی، زۆربەی رۆماننوسان بێزاریان لەسەر دەردەبڕن، رۆماننوسە عێراقیەکان بەگشتی لەچاوپێکەتنێکی گشتیدا ئەو ناڕەزایەتیەیان هەیە بەهۆی رۆژنامەوە زۆر لەڕۆمانە خراپەکان بازاڕی باش پەیدا دەکەن، زۆر ناحەقی تر بەرامبەر بەڕۆمانەکانیان دەکرێت. رۆژنامە زیاتر کاری سەرپێی و کورت کردنەوە دەکات لەڕۆمانەکە و پێکهاتەکانیدا، لەسەر ئاستی جیهانیشدا توڕەیی رۆمان نوسانی زیاتر کردووە لەوانەش(فیرجنیا وڵف و گراهام گرین)و دەیەها ڕۆمانوسی تر.

دەبێت لەبواری رۆژنامەنوسی کوردیدا چی روبدات؟ زۆر لەرۆژنامە نوسانمان ئەوەی لەڕۆژنامە دەیزانن نوسینەوەی وەزیفەیەکە.(عبدالستار جواد)رەخنە و زمانی رۆژنامەنوسی نوێ جیادەکاتەوە:

(زمانی دەربڕینە لەهونەرەکانی رۆژنامەنوسیدا لەزمانی بلاوکراوە و هەواڵ و راپۆرتەکانی رۆژانە جیادەبێتەوە)(٣٢)

بواری ڕۆژنامەی کوردی لەتوانایدا نەبووە، پرسیارە فیکریەکان بخوڵقێنێت و لێکوڵینەوەی ڕۆژنامە نوسی ئەرکی گرنگی ڕۆژنامەیە، لەکوێوە لەسەر رۆمان بنوسێت؟ گرنگی رەخنە گری رۆمان جیاوازیەکی زۆری هەیە. هونەر، تەکنیك، زمان، کەسێتی، سیستەمی گێڕانەوە، گوتار، زەمەن، چنین، مێژو..هتد.

زۆر لەو باسانە تەنیا کورت کردنەوەی رۆمانەکەیە و کراوە بەچیرۆکێکی کورت و بەبێ مەعریفە دەنوسن.

ئەوەی لەرۆشنبیری کوردیدا جێگەی ئاماژە پێکردنە هەوڵی رەخنەگرانەی(د. عیزەدین مستەفا رەسوڵ، زاهیر رۆژ بەیانی، حەمە سەعید حەسەن، د. عادل گەرمیانی، عەتا نەهائی، سابیر رەشید، سیامەند هادی، **حوسێن سابیر عەلی، د.** ئیبراهیم قادر محەمەد، د. محەمەد تاتانی، د. حەمە مەنتك، جەلیل کاکە وەیس، عومەر شێخ عەلی، ئارام سەدیق، د. فوئاد رەشید، تەحسین گەرمیانی، د. نەجم ئەڵوەنی، **رێباز حەمە جەزا و** چەندانی تر سەرەتایەکی باشیان لەڕەخنە و توێژینەوەی تیۆری رۆماندا هەیە.

پێویستە رەخنەگری رۆمان ببێتە داهێنەرێکی تر، بەپێچەوانەوە زۆر لەوانەی دەنوسن دەگەڕێن بەدوای شتی ئاسان، یان بەمەبەست، زۆر لەو بابەتانەی بڵاودەبنەوە بەشێکن لەوڕێنە، یان ئاستی خوێندنەوەی خوێنەرێکی ئاساییە، ناتوانن راڤەیەکی ئەو دەقە بکەن؟ چی ئاستێکی هەیە؟ واتا شاردراوە و سەرکەوتن و کەموکورتیەکانی چین؟ ئایا ئەو دەقە پێشبینی ئەنفالێکی تەکنەلوژیای نوێی کردووە؟

چۆن بڕوانینە رۆمانی کوردی؟ زۆریان ڕەنگدانەوەی واقیع و ڕوداوی مێژوین و بەزنجیرەی کرنۆلۆژی نوسراون و توانای ئەوەیان

نەبووە لەڕابردویەکی ڕەها دەربچن، گوتاری ئیستاتیکیان بەرهەم نەهێناوە و لەسەر ئایندەو جیاکاریەکانیدا. زەمەن و شوێنکات دیاریکراون و چیرۆکێکی کورتە و درێژکراوە، یان ڕاناوی کەسی دووەم و یەکەمە و باس لەپاڵەوان دەکەن، باسکردن لەئەنفال و بەندیخانە و شۆڕش و خۆشەویستی، یان لاسایی کردنەوەیە، دەریا کراوە بەچەم و سەرباز بەپێشمەرگە، ئەمەو دەیەها شێوازی تر خەسڵەت و نمونەی ئێستای زۆربەی رۆمانە کوردیەکانن. هەڵەبجە و ئەنفال بونەتە دو پرۆژە بۆ زۆر دەستە و گروپ، گرنگ ئەوەیە جگە لەوێنەکەی خۆیان ئێستا و سەد ساڵی تر دەماندوێنن و دەمانخەنە بەردەم بەر پرسیارێتی و گفتوگۆوە، کێ کورپەکەی عومەری خاوەری کرد بەزریانێکی سەدەی بیست و سێ؟ کێ هەڵەبجەی گواستەوە بۆ فەزایەکی نەبین؟ یا سیروان بڕێژنە ناو زەریای سپیەوە؟

رۆمان لەهەمو ئەو ئاستە کۆنانە زەمەنی بەجێهێشتووە و ئێستا ڕوداوەکانی دەچێتە ناو زەمەنی ئایندەوە.

رۆمانی کوردی لەئێستادا زەمەنی چاوکردنەوەیەتی لەناسینەوەی دەقەکانیدا دەتوانرێت ئاستێکی سەرەتایش بدۆزێتەوە. ئەزمونی نوسینی دەقی رۆمان نوسین تاڕادەیەك مێژویەکی درێژی هەیە:

(ئیبراهیم ئەحمەد، ساڵی ١٩٣٥رۆمانێکی سوتاندووە، ئەگەر نەیسوتاندایەو بڵاوی بکردایەتەوە دەبووە یەکەمین رۆمانی عیراقی).(٣٣)

رۆمانی(ژانی گەل)ی(ئیبراهیم ئەحمەد)١٩٥٧ نوسرا، چەندین دەقی تر بەنزیکەی سی ساڵ پێشتر نوسراون، ئەگەر لەبواری رۆشنبیریدا ڕاڤەیان بکرایە، کاریگەری تەواویان دەبو.شوناسی تیۆری رۆمان لەکارکردنەکەیدا دیاری دەکرێت، لەرێگەی کەسایەتیەکان و فەزا و ژینگەوە، زۆر رۆماننوس رۆمانەکانیان تایبەت نیە بەشوناسی وڵاتەکەیانەوە، کەسایەتیەکانیان تیایدا دەجوڵێن. ئەو رۆمانانەی بەجیهانی دەبن نیشانەی مرۆڤایەتیان تێدایە، بەمرۆڤیش دەگەن، شوناسی رۆمان لەنێوان رستەکاندا جیادەبێتەوە، نەك وەك ئەوەی رۆماننوس شوناسی نیشتمانی هەبێت.

پێویستە بۆ ناسینەوەی ئاست و پەیوەندیەکان لەئێستاوە بۆ ئایندە کار بکرێت، لەناو جیهانە فراوان و سەرسوڕهێنەرەکەی رۆماندا خۆمان بدۆزینەوە، ڕۆماننوسی لیبی(أبراهیم الکونی)رۆمان بەمێژوی رۆحی مرۆڤایەتی دەزانێت.(٣٤)

پێویستە لەمێژوی رۆحی خۆماندا هۆشیار ببینەوە لەپەیوەندی نێو نەتەوەیی و ئاسۆیدا بەرەو کرانەوە و نوێبونەوە و گەشەسەندن بەبەشداری بەیەك گەیشتنی کەلتورەکان، بەڕوی خۆمان و جیهاندا

بکرێینەوە(عەلی حەرب)شکاندنی بەر بەستەکانی نێوان زمانەکان و ڕۆشنبیریەکان و نەتەوە و کیشوەرەکان دەبەستێتەوە بەبەشداری بیرمەندان بەبیر و چەمکی داهێنەرانەیان، فیکر بەفەزایەکی فراوانتر لەپانتایی جوگرافی بۆ کۆمەڵگەکان و نیشتمانەکان دادەنێت.

ئێستا لەسەر ئاستی پەیوەندیەکانی جیهاندا گەیشتوینەتە ئاستە چرکەییەکان و چۆن بتوانین بەشداری لەگۆڕانەکانی واقیعدا بکەین؟ بەرەو پرسیار و گومان لەڕۆڵی خۆمان و ئەوانی تردا بوروژێنین و پرۆژە فیکریەکانمان بەرهەم بهێنین، بەرەو دایەلۆگی فیکری نوێ و کرانەوە بەڕوی خۆمان و جیهاندا بچین، لای(فۆکۆ)رۆشنبیر لەوە تێپەڕی کردووە، مولکداری حەقیقەت و نوێنەری گشتی بێت، بەڵکو بەرهەم هێنەری مەعریفەیە).(٣٥)ل ٤٠

دەبێت لەو ئاستانەی رۆشنبیری تەکنیکی و پێشکەوتو تەقلیدی و هەڵبژاردەیی دەربچین و نەخشەکێشانمان هەبێت بۆ واقیع و گۆڕانکاریە ریشەییەکان لەهەمو بوارەکانی بەرهەمهێنانی مەعریفەدا و کارکردنی پراکتیکی و راڤەی رۆمانە کوردیەکان ریشاڵی تیۆریی رۆمانی کوردی دادەمەزرێنن.

پەراوێزەکان

١- فيصل دراج. نظرية الرواية والروايه العربية. لسنة ١٩٩٦: المركز الثقافي العربي.الدار البيضاء.المغرب. . ط ١. ص ٨١. ٨٢

٢- علي حرب.الممنوع والممتنع نقد الذات المفكرة. لسنة ١٩٩٥. الدار البيضاء.المركز الثقافي العربي.ط١. ص٢٧.

٣- الممنوع والممتنع. نفس المصدر.ل ٣٧

٤- الممنوع والممتنع. نفس المصدر. ص ٢٨٣/٢٨٤

٥- الممنوع والممتنع. نفس المصدر. ص ١٦.

٦- الحوار مع الدكتور المؤرخ. هاشم يحي الملاح، حاوره عبدالوهاب النعيمي/مجلة عمان العدد ٤٣ في سنة ١٩٩٩ل/ ٤٤

٧- الحوار مع الدكتور المؤرخ. هاشم يحي الملاح.نفس المصدر.ص ٤٣

٨- الحوار مع الدكتور المؤرخ هاشم يحى الملاح. نفس المصدر. ص٤٣

٩- الحوار مع الدكتور المؤرخ هاشم يحي الملاح. نفس المصدر. ص٤٣

١٠- علي حرب.الممنوع والممتنع نقد الذات المفكرة. لسنة ١٩٩٥. الدار البيضاء.المركز الثقافي العربي.ط١. ص ١٠٦

١١- الممنوع والممتنع. نفس المصدر. ص ١٠٦.

١٢- الممنوع والممتنع. نفس المصدر. ص ١٠٥.

١٣- الممنوع والممتنع. نفس المصدر.ص ١٠٨.

١٤- الممنوع والممتنع. نفس المصدر. ص ١٠٦ .

١٥- د. جمال شحيد. ميخائيل باختين الملحمة والرواية دراسة الرواية، مسائل في المنهجية: سنة ١٩٨٢ كتاب الفكر العربي. معهد الانماء العربي. بيروت. ص ٩ – ١٠

١٦- فيصل دراج. نظرية الرواية والروايه العربية. لسنة ١٩٩٦: المركز الثقافي العربي.الدار البيضاء.المغرب. . ط ١. ص٩٤

١٧- سابير رەشيد. رۆمانی کوردی خوێندنەوە و پرسیار. بەشی یەکەم. چاپی یەکەم. ٢٠٠٧. هەولێر.

١٨- د. جمال شحيد. ميخائيل باختين الملحمة والرواية دراسة الرواية، مسائل في المنهجية: سنة ١٩٨٢ كتاب الفكر العربي. معهد الانماء العربي. بيروت. ص٢٩

١٩- فيصل دراج. الرواية و تاويل التاريخ.نظرية الرواية و الرواية العربية. ٢٠٠٤. المركز الثقافي العربي. دار البيضاء- المغرب. الطبعة الأولى. ص٣٦٥

٢٠- الرواية و تاويل التاريخ. نفس المصدر. ص٣٩

٢١- د. جمال شحيد. ميخائيل باختين الملحمة والرواية دراسة الرواية، مسائل في المنهجية: سنة ١٩٨٢ كتاب الفكر العربي. معهد الانماء العربي. بيروت. ص٧٢

٢٢- علي حرب.اوهام النخبة أو النقد المثقف: الدار البيضاء. المركز الثقافي الغربي. لسنة١٩٩٨. ط٢. ص٣٣.

٢٣- اوهام النخبه. نفس المصدر.ص ٢١٥

٢٤- د.عبد العالي بوطيب. مستويات دراسة النص الروائي. مقاربة النظرية. لسنة ١٩٩٩. ط١. ص١٠

٢٥- فيصل دراج. الرواية و تاويل التاريخ.نظرية الرواية و الرواية العربية. ٢٠٠٤. المركز الثقافي العربي. دار البيضاء- المغرب. الطبعة الأولى. ص٣٢

٢٦- علي حرب. اوهام النخبة أو النقد المثقف: الدار البيضاء. المركز الثقافي الغربي. لسنة١٩٩٨. ط٢. ص٥٧

٢٧- بول دي مان العمي و البصيرة. مقالات في بلاغة النقد المعاصر. ١٩٩٥. ت. سعيد الغانمي. ط١. ص٧٧.

٢٨- فيصل دراج. الرواية و تاويل التاريخ.نظرية الرواية و الرواية العربية. ٢٠٠٤. المركز الثقافي العربي. دار البيضاء- المغرب. الطبعة الأولى. ص ٣٦٦

٢٩- الروايه و تاويل التاريخ. نفس المصدر..ص ٣٦٧

٣٠- الروايه و تاويل التاريخ. نفس المصدر.. ص ٣٦

٣١- علي حرب.اوهام النخبة أو النقد المثقف: الدار البيضاء. المركز الثقافي الغربي. لسنة١٩٩٨. ط٢ ص ٣٣

٣٢- د. عبدالستار جواد. النقد الصحفي. لسنة ١٩٩٩. دارالشؤن الثقافية العامة.

٣٣- مەلا بەختیار. ئاستەنگەکانی رۆمانی کوردی. لەکتێبی لەپێناوی ئەدەبدا بڵاو بۆتەوە .

٣٤- ناصر بن صالح الغيلاني. اطلالة علي عالم الرواية. مەقالێکە لەئەنتەرنێت وەرگیراوە.

٣٥- علي حرب.اوهام النخبة أو النقد المثقف: الدار البيضاء. المركز الثقافي الغربي. لسنة١٩٩٨. ط٢.ص ٤٠

سەرچاوەی عەرەبی

١- باختين ميخائيل. فن الرواية. ط١. الدار المامون للترجمة والنشر. ١٩٨٦. ت درويش محمد.

٢- باختين ميخائيل. الخطاب الروائي. القاهرة بارس. دار الفكر للدراسات والنشر والتوزيع . ت محمد برادة.

٣- باختين ميخائيل. الكلمة الرواية. ط ١. سوريا. منشورات وزارة الثقافة. ١٩٨٨. ت: يوسف حلاج.

٤- باختين ميخائيل، شعرية دؤستويفسكي، دار توبقال للنشر، الدار البيضاء- المغرب ١٩٨٦. ت: جميل نصيف التكريتي.

٥- حرب. علي. اوهام النخبة أوالنقد المثقف:ط٢. الدار البيضاء.المركز الثقافي الغربي. ١٩٩٨.

٦- حرب. علي. الممنوع والممتنع نقد الذات المفكرة: دارالبيضاء.ط ١. المركز الثقافي العربي.. ١٩٩٥.

٧- دراج. فيصل. الرواية و تاويل التاريخ. نظرية الرواية و الرواية العربية. ط ١... المركز الثقافي العربي. ٢٠٠٤. دار البيضاء. المغرب.

٨- شحيد. جمال. الملحمة والرواية. ميخائيل باختين. دراسة الرواية، مسائل في المنهجية. ط١. بيروت. معهد الانماء العربي. ١٩٨٢.

٩- عبدالملك مرتضي، في النظرية الرواية، بحث في تقنيات السرد، عالم المعرفة، الكويت ١٩٩٨.

١٠- عابد الجابري. محمد. نحن والتراث. ٢٠٠٧ دارالبيضاء. المركز الثقافي العربي.

١١- قاسم، سيزا احمد: بناء الرواية، دراسة مقارنة لثلاثية نجيب محفوظ، الهيئة المصرية العامة للكتاب، مصر. ١٩٨٤.

١٢- كامل الخطيب. محمد. الراوية واليوتوبيا: ط١. دار المدي للثقافة و النشر. ١٩٩٥.

١٣- مان. بول. العمي و البصيرة. مقالات في بلاغة النقد المعاصر. ت.سعيد الغانمي.ط١. ١٩٩٥.

١٤- ولسن كولن. فن الرواية. ط١. بغداد. الدار الطباعة. الدار المأمون للترجمة والنشر. ٢٠٠٨.. ت.محمد درويش.

١٥- هيغل. مدخل الى علم الجمال. .ط ١. بيروت. ١٩٨٤. ت. جورج طرابشي.

١٦- لؤكاتش جؤرج،نظرية الرواية، ت: الحسين سبحان، منشورات التل، الرباط، المغرب، ط١، ١٩٨٨.

سەرچاوەی کوردی

١- جەلال. سەلاح.سیمیا لەشانۆدا. ئارکێولۆژیای شانۆی کوردی. سلێمانی. ٢٠٠٩. چ ١.تیپی شانۆی سالار.

٢- جەلال. سەلاح. کوردستان جوگرافیا و دەسەڵات. لەڕۆژنامەی هاوبیر. ژمارە(٦)٢٠٠٢. ئەم خاڵانە لەکتێبی(بزوتنەوەی ئازادیخوازی کوردستان.سەرکردایەتی کاتی. پ.د.ك دا ئاماژەی پێکراوە.

٣- کەریم محەمەد. تیۆریی ڕۆمان. لێکۆڵینەوە. وەرگێڕان. ٢٠٠٢. سلێمانی. چ ١. دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم.

٤- مەردۆخی. محەممەد کوردستان: مێژوی کورد و کوردستان. وەرگێڕانی: کەریم. عەبدول. ساڵی ١٩٩١.بەغداد. چ ١.

لەژمارە(٢١٥)ی١٣/١٢/٢٠٠٢هەتا ژمارە(٢٢٠)لەپاشکۆی ئەدەب و هونەری رۆژنامەی کوردستانی نوێدا بەناونیشانی(شوناسی نادیار و سروشتی رۆمانی کوردی)بڵاوبۆتەوە.

لەڕۆژنامەی هیومانیزم لەژمارە(١٠)هەتا ژمارە(١٦)بەگۆڕانێکی زۆرەوە جارێکی تر بڵاوبۆتەوە. دوای ئەوەیش گۆڕانی زۆر قوڵم تیادا کردۆتەوە و ناونیشانیشیم گۆڕیوە.

لە کۆڕێکی تایبەتدا لە شاری هەولێری ئازیز ڕۆژی (١٢ / ٦ / ٢٠٢٣)لە هۆڵی شەهید مەهدی خۆشناو بارەگای یەکێتی نوسەرانی هەولێر بە ئامادەبونی نوخبەیەك لە ڕۆشنبیران پێشکەش کراوە .

لە ڕۆژی (٢٥ / ١٠ / ٢٠٢٣) لە ماڵی کەلەپوری و ڕۆشنبیری قەڵادزێ لە لایەن دەستەی ئەدیبانی قەڵادزێ لە کۆڕێکی تایبەتدا پێشکەش کراوە .

بۆ هەمو پرۆژەیەك پشت بەم چاپە دەبەسترێت.

سەلاح جەلال

دەرچوی زانکۆی عێراقی لە بەغداد، کۆلیژی زانستە ئیسلامیەکان. بەشی بەراوردکاری ئاینەکان و دایەلۆژی شارستانی لەساڵی ٢٠١١-٢٠١٢ لەساڵی ٢٠١٤- ٢٠١٥ تەواوی کردووە. بڕوانامەی ماستەری بەدەست هێناوە بەپلەی زۆر باشە لەهەمان بەش بۆ ساڵی ٢٠١٨=٢٠٢١.

.لە بڵاوکراوەکانی نوسەر

- کەوتنە خوارەوەی گەردون. شارای شیعری. کۆی بەرهەمەکانی ٢٠١٢/١٩٨٩.
- کۆجیتۆی جەلال تاڵەبانی. بەرگی یەکەم و دووەم. چاپی یەکەم ٢٠٢١
- سدرە الحسین. دیوان شعری. ٢٠١٢.
- سقوگ الکون. دیوان شعری. ٢٠٠٠.
- ئۆقیانوسی مەرگەسات شانۆنامە. ٢٠٠٣
- چیای ئاو. شانۆنامە .٢٠٠٣
- سیمیا لە شانۆدا. چ ١ . ٢٠٠٩ لێکۆڵینەوەی شانۆ .
- کچانی بەفر (لادۆن سیملا. سیناریۆ. چاپی یەکەم ٢٠٢١.
- پێڵاوەکانم و نێرەموکانی فیفا. سیناریۆ. چاپی یەکەم ٢٠٢٢ .
- درەختی مەرگ، شانۆنامە.چاپی یەکەم.٢٠٢٣.
- ئاوێنەی بورکانی ژەنەڕاڵ. رۆمان/١٩٩٢-٢٠١٢ بەرگی یەکەم. چ١.
- ئاوێنەی بورکانی ژەنەڕاڵ. رۆمان. بەرگی ١و٢. چ ١. ٢٠١٩ چ ٢. ٢٠٢١.
- مۆسیقای مەرگی ناوەختە. رومان. ١٩٩٧-٢٠٢٠.
- نەفخ و وێنەی با. رۆمان. چاپی یەکەم. ٢٠١٩